

TÜRKMENISTAN ÜÇIN BAŞ UGUR

Müdiriýetiň 2006-njy ýylyň Oguz aýynyň 15-indäki ýygnagynda kabul edildi

Bu resminama ÝÖÖB-y tarapyndan okyjylara düşnükli etmek maksady bilen terjime etdirildi we terjimäniň dogry bolmagy üçin degişli işler geçirildi. Muňa garamazdan, ÝÖÖB-y terjimäniň takyklygyny kepillendirmeyär ýa-da tassyklamayar. Hiç bir ýagdaýda ÝÖÖB-y, onuň işgärleri ýa-da wekilleri okyjynyň önünde terjimäniň nädogrulygy, ýalňyşlygy, kemçilikleri ýa-da sebäbine we onuň getiren netijesine garamazdan terjimäniň mazmunynyň üýtgedilmegi ýa-da ýetmezçiligi üçin jogapkärçilik çekmeyärler. Inlis dilindäki tekst bilen terjime edilen tekstiň arasynda çaprazlyk ýüze çykça, inlis dilindäki tekst esas hökmünde ulanylmalydyr.

MAZMUNY

GYSGALDYLAN SÖZLERIŇ SANAWY.....	5
II. DÖWLETIŇ BAŞ UGRY	6
1. BANKYŇ BUKJASY	6
1.1 <i>Şu güne çenli Bank işine gysgaça syn</i>	6
1.2 <i>Öňki Döwlet Strategiýasynyň durmuşa geçirilişi</i>	7
1.3 <i>Bank Bukjasyňa geçiş döwrüniň täsiri we Öwrenilen sapaklar</i>	8
1.3.1 Bukjanyň ýerine ýetirilişi.....	8
1.3.2 Geçişň täsiri	8
1.3.3 Öwrenilen sapaklar	10
1.4 <i>Bukjanyň gatnaşygy</i>	11
2. IŞ GURŞAWY	11
2.1 <i>Umumy gurşaw özgertmeleri</i>	11
2.1.1 Durmuş şertleri we Zähmet meseleleri	11
2.1.2 Hukuk Gurşawy	12
2.1.3 Daşky gurşaw meseleleri.....	13
2.1.4 Ýerli meseleler	14
2.2 <i>Geçişň Ösüşi we Ykdysadyýetiň Hereketi</i>	14
2.2.1 Bank Amallaryna Degişli bolan Makroykdysady Şertler	14
2.2.2 Geçiş Ösüşi we Geçiş Meseleleri.....	16
2.3 <i>Pula Ygtyýar</i>	19
3. BAŞ UGURLAR.....	20
3.1 <i>Strategik döwür üçin Bankyň ilkinji meseleleri</i>	20
3.2 <i>Pudak Meseleleri we Bank Maksatlary</i>	23
3.2.1 Kärhana bölegi	23
3.2.2 Maliýe toplumy	24
3.2.3 Nebit we gaz pudaklary.....	25
3.2.4 Infrastruktura bölegi.....	26
4. BEÝLEKI HME WE HEMMETARAPLY DONORLAR.....	26
4.1 <i>Halkara Daşary Ýurt Pul Gaznasy (HDÝPG)</i>	26
4.2 <i>Dünyä Banky /HMK</i>	27
4.3 <i>Aziýa Ösüş Banky (AÖB)</i>	27
4.4 <i>Yslam Ösüş Banky (YÖB)</i>	27
4.5 <i>BMGÖM</i>	28
4.6 <i>ÝB</i>	28
4.7 <i>ÝHHG</i>	28
III. GOŞUNDYLAR.....	30
1-NJI GOŞUNDY: SYÝASY KESGITLEME	31
2-NJI GOŞUNDY: GOL ÇEKILEN BANK AMALLARY	34
3-NJI GOŞUNDY: HÄZIRKI BUKJA GORLARY	35
4-NJI GOŞUNDY: TÜRKMENISTANDAKY EH TASLAMALARY	36
5-NJI GOŞUNDY: EH TURBA GEÇIRIJI TASLAMASY	38
6-NJI GOŞUNDY: HUKUK GEÇIŞI.....	39
7-NJI GOŞUNDY: SAÝLAMA YKDYSADY GÖRKEZIJILERI	47
8-NJI GOŞUNDY: GEÇIŞ MESELELERINI BAHALANDYRMAK.....	49
9-NJI GOŞUNDY: IKI TARAPLAÝYN KÖMEK	51

I. UMUMY SYN

Bank Türkmenistanyň köp partiýaly demokratik, erkin jemgyýetli we bazar ykdysadyýetine geçmeginde ösüşiň ýokdugy bilen birnäçe ýyldan bäri düýpli aladalanmagyny dowam edýär. 2004-nji ýylyň Gorkut aýynda Türkmenistan üçin soňky Strategiýa kabul edileninden bäri häkimiýetleriň Banky Esaslandyryjy Ylalaşygyň 1 Maddasynyň düzgünlerini berjaý etmeklerinde hiç hili üýtgeşmeler görünmeýär.

Türkmenistan Prezidenti Saparmyrat Nyýazow tarapyndan dolandyrylýan bir partiýaly döwletligine galýar. Oppozisiýa toparlary ýurduň daşyndan hereket etmäge mejbur bolup, ýurduň içerki işine täsiri pesligine galýar. Habar beriş serişdeleriniň, erkin sozúň we syýasy plýuralizmiň garaşsyzlygynyň bolmazlygy ýurtdaky ýagdaýa täsir edip, alnyp barylýan syýasaty hiç hili tankyt etdirmeýär. Ýurtda adam hukuklary pesligine galýar. ÝHHG-yň, BMG-yň we beýleki adam hukuklaryny gorýan toparlaryň galdyran meselesine degişli jogap bermek üçin döwlet tarapyndan adam hukuklary boýunça uly bolmadyk ädimler öňe ädildi. Bilim ölçegleriniň pese gaçmagy düýpli aladalandyryýar. Raýat jemgyýeti ösmedik we garaşsyz DDG-y erkin hereket edip bilmeýärler.

Ykdysady pudakda resmi maglumatlaryň dogrulygyna şübhelenmeler döremegi dowam edýär. Bu maglumatlar önümçiligiň 2004-nji ýylda 17%-den 21% we şuna degişlilikde 2005-nji ýylda hem ösändigini görkezýär. Ýöne hakykatda bolsa UIÖÖ 2005-nji ýylda 10 göterime golaý boldy diýsek hakykata laýyk bolar. Önümçiligiň bu ösüşi uglewodorody uly möçberlerde eksport etmek bilen we döwlet maýa goýum maksatnamalary bilen baglydyr. Puluň hümmetsizlenmegi 2003-nji ýylda 3 göterim bolan bolsa, 2005-nji ýylda 10 göterime çenli galdy. Eksporta äkidilýän önümlerden gelyän girdeji birden ýokary galdy, bu bolsa uglewodorodyň bahasynyň gymmatlygy we daşarky berginiň azalmagy bilen baglydyr. Muňa garamazdan, göni daşary ýurt maýa goýumlary (GDÝMG) birnäçe pudaklar üçin çäklendirilen bolup, pes iş gurşawyny görkezýär. Döwlet tarapyndan bellenen daşary ýurt puluny çalyşmagyň hümmeti durnuklylygyna galýar, emma muňa degişlilikde bazar hümmeti döwlet hümmetinden 5 esse ýokarylygyna galýar. Esasanam gazyň we nebitiň eksportyndan gelyän serişdeler ýörite döwlet býujet gaznalarynda toplanýlar, esasan hem Daşary Ýurt Pul Ätiýaçlyk Goýumlarynyň Gaznasynda (DÝPÄGG) toplanýlar. Bu gaznalaryň serişdelerini sarp etmek ýa-da maýa goýmak bilen bagly bolan amallar, düzgünleşdirilmän we anyk hasaba alynmazdan diňe Prezidentiň gözegçiligi astynda amala aşyrylýar. Soňky döwürde döwlet bilime we saglygy goragyşa serişdeleri göýbermekligi azaltdy we penisýany hem peseltdi ýa-da ýatyrdy diýsegem bolýar.

Soňky strategiýa döwründen bäri Türkmenistan liberalizasiýs we gurluş we institusional özgertmelerde ujypsyz ädimler edildi, ýöne salgyt ulgamynda we oba hojalyk ýer özgertmelerinde öňe gidişler duýuldy. Döwlet syýasaty merkezleşdirilip alnyp barylýar we maýa goýumlaryna, önümçilige, önümiň ýerlenilmegine we esasy bahalara döwlet gözegçiligini saklaýar. Edara-kärhanalaryny hususlaşdyrmak işleri örän haýal gidýär, esasanam iri kärhanalar boýunça, beýleki käbir kärhanalar bolsa hususlaşdyrmaga degişli edilmeýär. Hususy bölegiň ösüşi henizem başdakysy ýaly pesligine galýar. Maliýe pudaklary döwlet tarapyndan gönükdirilýän maýa goýum maksatnamalaryna ýardam bermek üçin gaznalary ýerleşdirmeklerini dowam edýärler.

Ýokarda agzalan syýasy we ykdysady ösüşler boýunça Bank içerki ýagdaýlar üçin üç sany alternatiw **Esasy, Aralyk we Hemişeki** iş ugurlaryny belleýär.

Bu ugur 2000, 2002 we 2004-nji ýyllarda kabul edilenlere laýyk gelip, Bankyň häkimiýetleriň özgertmelerini ýerine ýetirmekde we olaryň belli bir ösüşleri girizmek isleglerine jogaby boldy. Aşakdaky beýan Bankyň amallary giňeltmek boýunça gelen netijesine düşündiriş berýär.

Esasy iş ugry

Eger häkimiýetler demokratiýa we bazar özgertmelerine tarap ädim ätmeseler, Bank Esasy iş ugryndan daşary işläp bilmeýär. Bu iş ugry boýunça Bankyň serişdeleri hususy bölegiň işine ýardam bermek üçin gönükdiriler, esasan hem KOK we mikro-maliýe böleklerine gönükdiriler, munuň ýerine ýetirilmegi göz önünde tutulan maýa goýumlaryň döwlet tarapyndan ýa-da döwlet obýektleri tarapyndan netijeli gözegçilik edilmeyändigini we Hökümet işgärleriniň bu hili goýumdan şahsy peýda alyp bilmejekdigini görkezýer we, şeýle hem saýlanan maliýe araçylarynyň KOK we MKK maksatnamalaryny täjirçilik esaslarynda ýörederler. Häkimiýet tarapyndan aşakdaky görkezilen tankydy böleklerde özgertmeler has berk ýerine ýetirilmese, Döwlet bölegine goýulan täze goýumlar, edil DÝPÄG degişli bolan hususy bölege goýlan goýumlar ýaly, togtadylar. Şunuň bilen **Esasy iş ugry** ilkinji derejesinde telekeçilik ädimlerini öňe sürmegiň we raýat jemgyýetiniň emele gelmeginiň, berk syýasy we ykdysady özgertmelerine ädim ätmäge ýardam berjek arabaglanyşygyny tapar.

Esasy iş ugry boýunça Bankyň amallary ilkinji nobatda aşakdakylary öz içine alýar:

- Türkmenistanda bar bolan maýa goýumlary serişdelerine gözegçilik etmek we düzgünleşdirmek.
- Käbir ýerli banklara göni täsir etmek arkaly KOK Karlaşdyrmagy bahalandyrmak, durmuşa geçirmek we ösdürmek.
- Intensiw we MKK maliýe mümkinçiliklerini içine almak bilen, täze mikro-maliýe maksatnamasyny bahalandyrmak, durmuşa geçirmek we kämilleşdirmek.
- Ýerli, bilelikdäki we daşary ýurt hususy eýeçiligindäki kärhanalara göni karlaşdyrmak ýa-da GMgS-i arkaly seljerme göni maýa goýumlaryny goýmak.
- Täze gatnaşygy banklary içine almak bilen, söwda ýardam bermek maksatnamasyny mundan beýläk hem kämilleşdirmek.

Puluň hümmetiniň dürli hililigi we kömek edilýän ýa-da gaz ýa-da tok ýaly harajatlar sebäpli ýüze çykýan gysarmalar sebäpli täze goýuljak maýa goýumlary täze hakyky ykdysady gaýdyp gelijiligini açyk görkezmelidirler. Islendik anyk bolmadyk ýa-da Daşary Ýurt Pul Ätiýaçlyklarynyň Gaznasyna ýa-da beýleki döwlet gaznalaryna gatançlary tölemek üçin düzülen taslamalara ýol berilmez.

Demokratik özgertmelerde ähmiýetli ösüş gazanylan bolsa we, eger häkimiýetler durnukly yzygider ykdysady erkinlik we özgertmeler maksatnamasyna aýak bassa, Bankyň Aralyk iş ugrynda ýa-da Hemişeki iş ugrynda amallarynyň möçberini giňeltmäge mümkinçiligi bolar. Öňküler ýaly, Bank syýasy we ykdysady ösüşi ölçemek üçin birnäçe işleri bellär. Bu işler we degişli ilkinji orunda durýan meseleler Strategiýada doly we anyk görkezilendir.

Bankyň Türkmenistanda esasy maksady häzirk wagtda hem geljekde hem hususy bölege ýardam bermekden, hususy telekeçiler üçin maýa goýumlar meselesini gowulandyrmak boýunça Hökümet we raýat jemgyýeti bilen gepleşikleri geçirmekden ybaratdyr. Bu ugur boýunça Bankyň baş ugry beýleki HME-y we iki taraply donorlary ýaly HDÝPG, Bütindünýä Banky we Aziýa Ösüş Banky bilen degişlilikde işläp. Tutuş halkara jemgyýeti bilen ýakyndan hyzmatdaşlyk etmek Bankyň esasy ugry bolup galar.

GYSGALDYLAN SÖZLERIŇ SANAWY

AÖS	Aziýa Ösüş Banky
MKM	Milliard Kub Metr
MAM	Merkezi Aziýa Merkezi
TMB	Türkmenistanyň Merkezi Banky
GKM	Göni Karzlaşdyryş mümkinçilikleri
GMgS	Göni Maýa goýumlar Serişdeleri
ÝB	Ýewropa Birleşigi
EUR ýa-da €	Ýewro
GDÝMG	Göni Daşary Ýurt Maýa Goýumlary
DÝPÄG	Daşary Ýurt Pul Ätiýaçlyklarynyň Gaznasy
MI	Maliýe Institutlary
DGGGM	Daşky Gurşawy Goramaklygyň Global Maksatnamasy
UIÖ	Umumy Içerki Önüm
YÖB	Yslam Ösüş Banky
HMK	Halkara Maliýe Korporasiýasy
HME	Halkara Maliýe Edaralary
HDÝPG	Halkara Daşary Ýurt Pul Gaznasy
BK	Bilelikdäki Kärhana
MKK	Mikro we Kiçi Kärhanalar
DIAHO	Demokratik Institutlary we Adam Hukuklary üçin Ofis
ÝÖÖG	Ýewropa Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy
GB	Gatnaşygy Banklar
ÖMY	Önümi Paýlaşmak hakynda Ylalaşyk
HO	Hemişeki Ofis
SECO	Secrétariat d'Etat à l'économie (Şweýsariýa Hökümeti)
KOK	Kiçi we Orta Kärhanalar
GDAEÝB	Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna Enjamlaýyn Ýardam Bermek
TOP	Türkmenistan-Owganystan-Päkistan
EH	Enjamlaýyn Hyzmatdaşlyk
MKM	Müň Kub Metr
KTG	Kaspiý Turba Geçirijisi
SÝBM	Söwda Ýardam Bermek Maksatnamasy
ÝKAUÝ	Ýewropa-Kawkaz-Aziýa Ulag Ýoly
BMGÖM	Birleşen Milletler Guramasynyň Ösüş Maksatnamasy
BMGDGM	Birleşen Milletler Guramasynyň Daşky Gurşaw Maksatnamasy
BMGÇG	Birleşen Milletler Guramasynyň Çagalar Gaznasy
BŞŞ	Birleşen Şatlaryň Dollary
HÖbBŞG	Halkara Ösüşi boýunça Birleşen Şatlaryň Gullugy
BB	Bütindünýä Banky

II. DÖWLETIŇ BAŞ UGRY

1. BANKYŇ BUKJASY

1.1 Şu güne çenli Bank işine gysgaça syn

1994-nji ýyldan, ýagny Türkmenistanda işler başlanaly bäri Bank umumy möçberi 121,4 million ýewrodan ybarat bolan 8 sany taslama gol çekdi (ýerli gaznalar we SÝBM muňa girmeyär). Bankyň Türkmenistandaky bukjasy esasanam 1994-nji ýyldan 2000-nji ýyl aralygynda, ýagny döwlet strategiýasynyň Daşary Ýurt Pul Ätiýaçlyklarynyň Gaznasyna (DÝPÄG) esasy iş ugry boýunça gatançlary goşmaly däl ýa-da arasy bolmaly däl hususy bölege täze amallary çäklendiren döwründe ösdi.

Soňky ýyllaryň içinde Bank öz işini hususy bölegiň taslamalaryny taýýarlamaga gönükdirdi. 2003-nji ýylda Bank GMgS maksatnamasy boýunça 0.6 million ýewro möçberine, soň 2005-nji ýylda bolsa 0.8 million ýewro möçberine ýetirmek bilen ýüň ýuwujy kärhanasy boýunça taslama gol çekdi. 2003-nji ýylda Bank KOK Karzlaşdyrmagy gaýtadan başlady, emma döwlet kepilligine degişli döwlet syýasatynyň üýtgemekligi sebäpli 2005-nji ýylda ýatyryldy. Bank munuň banklara KOK göni liniýasy bilen çalşyrmak hakynda pikir ýöredýär. Muňa goşmaça, Bank Senagat we Päkistanyň Milli Banky bilen (Aşgabat şahamçasy) Söwda ýardam bermek Maksatnamasyna (SÝBM) gatnaşmak üçin ylalaşyga geldi, munda Senagat Banky akkredetiwlere berýär.

Ýerli bilelikdäki gaznalary aýyrmak bilen Türkmenistandaky gündelik dolanyşyk aktiwleri 32.7 million ýewrodan ybarat bolup, 2006-njy ýylyň Baýdak aýynda Dragon Oýl kompaniýasynyň öňünden tölemäge degişli bolan 23 million ýewrosynyň we 2005-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda Gap Türkmen firmasynyň paýdarlaryna BŞ-yň 3 million dollary möçberinde serişdeleriň berilmegi sebäpli azaldy.

1-nji Tablisa: Şu günki Bank aktiwleri

Maýa goýumlary ¹	Taslamanyň umumy bahasy, million ýewro	ÝÖÖB-yň maliýesi, million ýewro	Häzirki bukja, million ýewro	Gündelik dolanyşyk aktiwleri, million ýewro	ÝÖÖB maliýe siniň %
Eksporta gönükdirilen Karz Liniýasy	7.1	7.1	0.8	0.8	100%
GAP Türkmen	74.3	26.4	11.9	11.9	36%
GAP Türkmen 2	13.3	3.4	0.0	0.0	26%
GAP Türkmen 3	8.8	8.8	3.5	3.5	100%
Türkmenbaşy portuny Kämilleşdirmek	38.4	24.8	15.7	15.7	65%
Dragon Oil	429.2	49.5	0.0	0.0	12%
GMgS – TMS Ýüň ýuwujy	1.8	0.6	0.6	0.6	33%
GMgS – TMS Ýüň ýuwujy II	1.5	0.8	0.8	0.2	53%
	574.4	121.4	33.3	32.7	21%

¹ 2006-njy ýylyň Nowruz aýynyň 31-indäki ýaly, we ýerli gaznalary we SÝBM aýyrmak bilen

1.2 Öňki Döwlet Strategiýasynyň durmuşa geçirilişi

Syýasy ýa-da ykdysady özgertmelerinde ösüş bolmadyk ýagdaýynda Bank 2004-nji ýylyň baş ugrunda kesgitlenen esasy iş ugrynyň çäklerinde hereket edýär, bu bolsa döwlet pudagynyň taslamalaryny ýa-da Daşary Ýurt Pul Ätiýaçlyklarynyň Gaznasyna gatançlary tölemek bilen baglaşylan islendik taslamalaryny maliýeleşdirmäge ýol bermeyär.

Bank Türkmenistan üçin aşakdaky strategik meseleleri önünde goýdy:

- Türkmenistanda bar bolan maýa goýumlary serişdelerine gözegçilik etmek, esasan KOK karzlaşdyrmaklygy girizmek we kämilleşdirmek.
- SÝBM-ny (Söwda Ýardam Bermek Maksatnamasy) mundan beýläk hem kämilleşdirmek.
- Täze mikro-maliýe maksatnamasyny ösdürmek.
- Ýerli we daşary ýurt hususy eýeçiligindäki kärhanalary göni karzlaşdyrmak ýa-da GMgS-i we bilelikdäki kärhanalara strategiki hemaýatkärlerini çekmek arkaly esasy iş ugrynyň çäklerinde seljerme göni maýa goýumlaryny goýmak.

Bu strategiki meseleleriň strategiýa döwründe ýerine ýetirilmegi aşakdakylardan ybaratdyr:

- Hyzmat edilen we gymmaty gaçan aktiwleriň bolmadyk taslamalarynyň bukjasyna gözegçiligi dowam etdirilýär. KOK karzlaşdyrmak boýunça Senagat we Türkmenbaşy banklary 0.7 million ýewro möçberinden ybarat bolan 6 sany kiçi taslamalaryny kabul etdiler we döwlet kepilligi yzyna çagyrylmagy sebäpli ýatyrylýança iki sany gatnaşmaga isleg bildirýän başga banklar bilen turba geçiriji hem ösdürilýär.

BŞ-ýň 3.0 million dollary bahasy bolan paýnama Gap Türkmende 2005-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda paýdarlara BŞ-ýň 4.6. million dollaryna yzyna satyldy. Şol bir wagtda kompaniýa 1.5 million BŞ-ýňdollary bahasy bolan ikinji paýyny Bitaraplyk aýynda tölemeli BŞ-ýň 1.8 million dollary üçin Türkmenistanyň baş banky bilen öz hasabyndan serişdeleri geçirmek arkaly töledi. Bu serişdeler Bank tarapyndan Dokma Senagaty Ministrliginiň hasabyna geçirildi. Bank ýerli häkimiýetler bilen tölegleri tölemäge mümkinçiligi bolmagy üçin serişdeleri yzyna gaýtarmak boýunça gepleşikleri alyp barýar.

DDG-ýň çaga zähmetiniň pagta pudagynda ulanylýandygy boýunça bildirýän aladalary boýunça Bankyň Daşky Gurşaw Bölümi tarapyndan 2005-nji ýylda Gap Türkmen Jinsi Kärhanasynda zähmet auditi geçirildi. Audit Bank taslamasynyň ÝÖÖB Daşky Gurşaw Syýasaty boýunça zähmet talaplaryna doly laýyk ýerine ýetirilýändigini subut etdi. Emma ýerli häkimiýetleriň pagta meýdanlarynda çaga zähmetini ulanmaga rugsat bermeyändiklerine garamazdan, audit çaga we mejburi zähmetiň ilkinji oba hojalygynda, ýagny pagta ýygmaklykda ulanylýandygyny belledi. Ýodsa çaga zähmetini ulanmak 2005-nji ýylyň hasyl döwründe azaldylypdy.

- Ýene bir bank SÝBT gatnaşmak ylalaşygyna gol çekdi, şunlukda banklaryň sany ikiden ybarat boldy pul möçberi bolsa 0.2 million ýewrodan ybarat boldy.
- Merkezi Bankynyň karzyň möçberi, yza gaýtaryjylygyň gelejekde resmi we resmi däl pul hümmetiniň aratapawudyny has-da üýtgetmek töwekgelçiligi we umuman resmi netijeleri çykarmaga islegi bolmazlygy sebäpli ösüş pes hem bolsa Merkezi we ýerli Banklar bilen mikro-kredit maksatnamasyny durmuşa geçirmek boýunça gepleşikler dowam etdirilýär.

- 2005-nji ýylda Bank Türkmenistanda möçberi 0.8 million ýewrodan ybarat bolan ilkinji GMgS taslamasyna karz bermekligi tassyklady, bu möçberiň 0.7 million ýewrosy tölenildi. Bu SÝBT boýunça iki sany ÝK bilelikde strategiýa döwründe 1 million ýewro golaý biznes işine we 1.75 million ýewro tölegine getirýär.

Umuman, ykdysady özgertmeler boýunça syýasy gepleşikleri çäklendirilen netije berdi. Daşary ýurt pulunyň hümmeti, Daşary Ýurt Pul Ätiýaçlyk Gaznasyna (DÝPÄG) aýdyňlaşdyrmak boýunça Merkezi Bank we ministrler bilen geçirilen gepleşikler we berlen teklipler syýasatda we tejribede ujypsyz üýtgeşelere getirdi. Şunuň ýaly hem, döwlet syýasatynyň Dokma Senagaty ýa-da Telekommunikasiýa ýaly strategiki pudaklary hususlaşdyrmaklyga bolan garaşýyny üýtgetmedi. Haçanda bir hususy mobil operatorynyň amallary geçirmeklige bolan aýratyn hukukly döwri 2004-nji ýylyň 2-nji ýarymynda tamamlanan wagtynda döwlet aragatnaşyk kompaniýasy, Bankdan enjamlaýyn ýardam bermeklik bilen açyk satuwlary geçirmekligini soraman (bu bolsa iki pudak üçin hem ykdysadyýet üçin hem peýdaly boljakdygyna garamazdan), öz mobil aragatnaşyk işine başlady. Syýasy gepleşiklerde çäklendirilen üstünlik ähli beýleki halkara guramalary we ilçihanalar bilen böleşildi. Hakykatda, özgertmeler üçin klimat, gepleşikler we netije çykarmaklyk 2005-nji ýylyň ortalaryndan bäri uly wezipelerde oturan adamlaryň çaşylmagy bilen has-da pese düşdi.

1.3 Bank Bukjasyna geçiş döwrüniň täsiri we Öwrenilen sapaklar

1.3.1 Bukjanyň ýerine ýetirilişi

Bukjanyň ýagdaýy umuman gowy. Eger ýurta diňe ýekeje bankda SWIFT-iň barlygy we şeýle-de tassyklamak işleri we döwlet edaralary bilen işleşmek üçin wagtyň gerekdiği sebäpli biraz wagt bökdençlikleriň ýüze çykýandygyny nazarda tutmasak, Döwlet we hususy karzlar wagtynda berildi diýsegem bolýar.

BŞ-ýň 3.0 million dollary bahasy bolan paýnama Gap Türkmende 2005-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda paýdarlara BŞ-ýň 4.6. million dollaryna yzyna satyldy. Şol bir wagtda kompaniýa 1.5 million BŞ-ýňdollary bahasy bolan ikinji paýyny Bitaraplyk aýynda tölemeli BŞ-ýň 1.8 million dollary üçin Türkmenistanyň baş banky bilen öz hasabyndan serişdeleri geçirmek arkaly töledi. Bu serişdeler Bank tarapyndan Dokma Senagaty Ministriliginiň hasabyna geçirildi. Bank ýerli häkimiýetler bilen tölegleri tölemäge mümkinçiligi bolmagy üçin serişdeleri yzyna gaýtarmak boýunça gepleşikleri alyp barýar.

1.3.2 Geçişň täsiri

Yzygider tagallalaryna garamazdan, Bankyň Türkmenistanyň geçiş döwrüne täsir etmegi (beýleki halkara guramalary bilen bile) çäkliligine galýar. Aýartyn taslamalary durmuşa geçirmek arkaly Bank aşakdaky pudaklara deňişli geçiş täsirini ýetirdi:

Kärhana Bölegi we Daşky gurşaw

Bank Gap Türkmene karz bermek we maýa goýmak, şeýle hem kiçi TMS ýüň ýuwujy kärhanasyna GMgS-ni goýmak sebäpli kynçylyga duş geldi.

GAP Türkmen Merkezi Aziýada üstünlikli işleýän ýeňil senagatynyň kärhanalarynyň ilkinjileriniň biri bolup, Türkmenistanda seýrek bolan hususy pudaga goýlan maýadyr. Gap Türkmen GDA döwletlerinde hil we daşary gurşawy goramagyň çäreleri boýunça halkara şahadatnamasyny alan ilkinji kompaniýadyr. Hil dolandyrmakda we bazary öwrenmekde ägirt tagallalar edildi. Ykdysady we syýasy ýagdaýyň 2002-nji ýylyň Sanjar aýyndan bäri has-da berkleşmegi daşary ýurtly maýa goýumçylaryny çekmeklik üçin amatsyz bolup durýar (esasanda

daşary yurt gözegçiligi bilen). Muňa garamazdan, taslama ölçegleri durmuşa geçirmekde we hünär öwretmekde (HÖG, daşky gurşawy goramak boýunça saglygy goráýyş we howpsuzlyk we etika taýdan) birnäçe ädimleri öňe ätdi.

GMgS SECO (ŞH) bilen bilelikde TMS ýüň ýuwujy kärhanasynyň taslamasynda hususy bölegi, goşmaça gymmatly eksporta gönükdirilen taslamany döretdi, bu bolsa häkimiýetler üçin hususy bölegi ösdürmäge ýardam bermekde peýda almagyň pragmatiki mysaly hökmünde hyzmat edip biler. YÖÖB-nyň işgärleri bilen işleşmek we beýleki EYB tölegli maslahatlary arkaly GMgS taslamasy hem iş ölçeglerini gowulandyrmakda, başarnyklary öwretmekde uly işleri etdi.

Taslama ÖPhY doly laýyk ýerine ýetirilip, kärhana önümçilik maksatlaryny dolýar, daşky gurşaw şertlerini gowulandyrýar we okuw maksatnamalaryny üstünlikli durmuşa geçirýär. Bu taslamanyň täsiri Hökümetiň energetiki pudagyna täze daşary maýa goýumlaryň goýulmagyna bolan garaýyşy we DÝPÄG-nyň garaňkylygynyň dowam etmegi sebäpli çäklendirildi. Gazna Prezidentiň gözegçiligi astynda bolup, hiç hili düzgünleşdirilmeyär we aýan edilmeyär.

Maliýe toplumy

Bankyň Maliýe Toplumynda iki sany taslamasy bar, SÝBM we KOK Karzlaşdyrmak. KOK karzlaşdyrm boýunça birnäçe ädimler öňe ädildi. Bu ýerde Bank EH maliýeleşdirmek arkaly gatnaşyjy banklara maslahat we ýardam bermek üçin üç sany karz maslahatçysy bilen üpjün etdi. Bu ýerde Bankyň karz şertnamalaryna laýyklykda HMHÖ daşky auditini talap edýär. KOK ugry 120 sany hususy pudak taslamalaryny olaryň işleriniň dowamynda töleyär, bu hem bu ugruň bank ulgamy we karz alyjylar üçin peýdaly goýlan karz maksatnamasynyň dogrulygyny aýdyň görkezýär.

Iki sany bank SÝBM maksatnamasyna girizildi, emma şu wagta çenli diňe bir bank bu maksatnama işjeň gatnaşýar we akkredetiw bermekligi kämilleşdirýär we biznes jemgyýetine edilýän hyzmatlaryň hilini gowulandyrýar. 2004-nji ýylyň başyndan bari maliýe ugry boýunça iki sany okuw kurslary maliýeleşdirilip, Merkezi Banky we Bank Institutyny içine almak bilen, tutuş bank ulgamy üçin okuwlary guraldy.

Bankyň maliýe toplumyna bolan täsiri çäkliligine galýar, sebäbi tölegleriň möçberini pes bolup, toplum özgerdilmän, döwlete garaşly bolup durýär. Şu sebäpli hem KOK we SÝBM gysylan hususy bölegi ösdürmek üçin wajyplygyna galar.

Infrastruktura

Bank iki sany döwlet tarapyndan kepillendirilen infrastruktura taslamasyna çekilipdi, bulary biri ýol bolup ol tamamlandy, beýlekisi bolsa Türkmenbaşy Portyny kämilleşdirmek taslamasydyr. Türkmenbaşy Portunyň taslamasy önümçiligiň harajatlaryny dolmakda, jogapkärçilik we döwlet üpjünçiliginde Türkmenistanyň döwlet pudagyna ölçegleri girizdi. Mundan başga-da port daşary söwdasynyň baş çeşmesi bolup, Ýewropa - Kawkaz- Aziýa Ulag Ýolunda Merkezi Aziýa bilen Ýewropany birleşdirýän ýol bolup durýandyr. Porty kämilleşdirmek taslamasynyň esasy söwdany ugra goýmak we porty dolandyrmakda we düzgünleşdirmekde isintitusal özgertmeleri işe geçirmekden ybaratdyr. Esasy üns bahalary dikeltmek üçin nyrlara gönükdirildi. Taslama birnäçe kynçylyklary başyndan geçirdi, sebäbi yerli häkimiýetler hiç bir hili üýtgeşmeleri geçirmäge isleg bildirmeyärler, üýtgeşmelere çynlakaý garamaýarlar.

Bilelikdäki maliýeleşdirmäniň mobilizasiýasy

Bank öz amallary üçin bilelikdäki maliýeleşdirmäni mobilizasiýalaşdyrmak boýunça üstünlikli işledi. Bank tarapyndan maliýeleşdirilen taslamalaryň umumy bahasy 574 million ýewrodan ybarat bolup, ÝÖÖB maliýeleşdirmesine bolan köpeldiji gatnaşygy 4.7/1. Bank hususy bölege maýa goýmaklygy ýola goýan we ýardam berýän edara hökmünde wajyp orny tutýandyr.

1.3.3 Öwrenilen sapaklar

Bankyň strategik ugurlary bilen Hökümetiň syýasatynyň arasyndaky ýiti çaprazlyk, şeýle hem uly wezipelerde oturýan adamlaryň hökümet tarapyndan häli-şindi çalşylmagy syýasatda özgertmeleri ýa-da haýsydyr bir üýtgeşmeleri geçirmek örän kyn bolýar. Hökümetiň döwlet eýeçiligine bolan berk borçnamasy we esasy senagatlaryň dolandyrylmagy boýunça Bankyň hökümete bolan täsiri örän pes. Bu şeýle hem Türkmenistanyň daşarky maliýeleşdirilmä garaşly daldiginden hem görünýär. Gazy we nebiti daşary döwletlere satmakdan gelýän girdejileriň bazaar nyrlarynyň galmagy sebäpli yzygider ösmegi we ösýän daşary ýurt pulunyň gorkary, HMI-dan maliýeleşdirmeklige bolan islegi peseldi we bu sebäpli hem olaryň häkimiýetler üçin ähmiýeti peseldi.

Şu günki uly bolmadyk hususy bölegiň bukjasy we döwlet taslamalarynyň maliýeleşdirilmezligi Banka hökümet üçin uly bir ähmiýet bermeýär. Bu ýerde energetika, ulag, aragatnaşyk, oba hojalygy we maliýe bölegi ýaly baş pudaklarda Hökümet tarapyndan käbir özgertmeler, korporasiýalaşdyrmak ýa-da hususylaşdyrmak boýunça käbir meseleler kabul edildi.

Hususy bölegiň taslamalaryny kiçi daşary maýa goýumçylary ýa-da ýerli goýumçylar bilen düzmek we geçirmek örän çylşyrymly, sebäbi bu serişdeleriň gaýtadan harçlanylmagy sebäpli, ýüň ýuwujy kärhananyň taslamasynyň mysalynda Hökümet gulluklary bilen yzygider gepleşikleri talap edýär. Muňa garamazdan edilen tagallalar ýerliklidir, sebäbi hususy bölegiň taslamalary ykdysadyýetde agdyklyk edýän döwlet gurluşyna alternatiwa bolup hyzmat eder.

ÝÖÖB-nyň uly bolmadyk bukjasy we Bankyň döwlet strategiýasynyň çäklendirilmegi energetika we oba hojalygy ýaly baş pudaklarda özgertmeleri geçirmäge bolan Bankyň mümkinçiliklerini hem çäklendirýär. Muňa garamazdan, hökümet bilen yzygiderli gepleşikleri geçirmek arkaly käbir pudaklarda uly hem bolsa öňe gidişleri gazanmak mümkindir.

Umumy öwrenilen sapaklara goşmaça şeýle hem käbir taslamalara degişli bolan aýratyn sapaklar hem bar. Meselem, eger interwent hökümeti bilen gatnaşyklar bazar dolandyryşyndan wajyp bolsa ilkinji geçiş döwrüniň Gap Türkmen maýa goýum taslamasyna bolan täsiri peselip biljekdigini görkezýär. Eksporta gönükdirilen taslamalarda düýpli bäsdeşlik edip biljek güýçli hemaýatkär töwekgelçiligi peseltmäge kömek edip biler. Hemaýatkär üçin degişli serişdeler karz kepillikleri ýa-da gymmat bahaly kagyrlar hökmünde bolmalydyr.

Türkmenbaşy Portunyň taslamasyndan öwrenilen sapakda Bankyň beýleki tarap bilen hemişe deň ýöräp bilmeýändägi we barlaglar geçirilende hiç hili kemçilikler bolmaz ýaly taslamany maksadalaýyk ýerine ýetirmek üçin Bank ähli serişdelerini seljermelidir. Emlägi saklamak we maglumatlary taýýarlamak bir-birine çapraz gelmeli dälidir.

Bank tebigy serişdeler senagatynda Dragon Oýl taslamasy boýunça ÖPhY çäklerinde syýasy gepleşikleri geçirmek arkaly käbir üstünlikler gazanyldy. Bu taslama ÖPhY Türkmenistandaky hukuk esaslaryny barlamakda we ýokary önümçilikli, maliýe we daşky gurşaw ölçeglerini ýerine ýetirmekte başlangyj boldy.

Dragon Oýl taslamasy boýunça bankyň uglerod karzlarynyň ulanylmagyny giňeltmelidir. Türkmenistanyň hökümeti we goňsy döwletler bilen gazy çykarmaklygyň ýollary hakyndaky gepleşikleri geçirmeklik bilen, bu gara kärhanalaryň daşky gurşawa ýetirýän zyýanynyň önüni almak boýunça çäreleri geçirmäge we gazyň ýanmagyny peseltmäge ýa-da aýyrmaga, mümkinçilik berer.

1.4 Bukjanyň gatnaşygy

2006-njy ýylyň Gurbansoltan aýynyň ahyryna hususy/döwlet böleginiň bukjasy 53/47 gatnaşygyndady.

Dragon Oýl hususy karzynyň önünden tölenilmeği hususy/döwlet gatnaşygyňa täsirini ýetirdi, we täze hususy bölegiň kiçi göwrümlü taslamalary gysga wagtda bu gatnaşygy ortaça derejä getirip bilmez.

2. IŞ GURŞAWY

2.1 Umumy gursaw özgertmeleri

2.1.1 Durmuş şertleri we Zähmet meseleleri

Türkmenistandaky durmuş şertleri ilatyň aglabasynyň durmuş-ykdysady ýagdaýynyň beterleşmeği bilen häsiýetlendirilýär. Bu esasanam işsizligiň ýokary derejesi, bilim almak mümkinçiliginiň peseldilmeği, neşe serişdeleriniň giňden ulanylmagy, degişli saglygy goraýyş edaralarynyň we gulluklarynyň bolmazlygy, ýokanç keselleriň ýaýramaklygy we ýaşayyş şertleriniň ýaramazlygy sebäpli bolýar.

Garyp gatlagyň sanyny kesgitlemek kyn, sebäbi ilatyň 45%-den 50%-e çenlisi 2003-nji ýylda ýaşamak üçin bellenen iň pes derejededen hem pesde ýaşayarlar. Mundan başga hem, girdejileriň deň bolmazlygy boýunça Türkmenistanyň Milli Hasabatlar Institutynyň soňky maglumatlaryna laýyklykda Türkmenistanyň ýaşayyş şertleri Merkezi Aziýa döwletleriniň içinde iň ýaramazydyr. Dogry maglumatlaryň bolmadyk ýagdaýynda, sanlar ilatyň 30% ýa-da ondanam ýokarysynyň işsizdigini görkezýär.

Türkmenistanyň ilatynyň 98,8%-denem ýokarysy sowatly, emma bilim ulgamy soňky ýyllarda pese düşýär. Mekdep we ýokary okuw jaýlarynyň maksatnamasy gaty gysgaldyldy we käbir wajyp sapaklar okuw maksatnamalaryndan aýryldy. Orta bilim 9 ýyl edildi. 2000-nji ýyldan bäri ýokary okuw jaýlarynyň klas sapaklary 4 ýyldan 2 ýyla çenli azaldyldy, 2 ýyl bolsa tejribe okuwy üçin bellendi. Mundan başga hem, 1990-njy ýyllarda institutlara 40 000 talyp alynýan bolsa, 2004-nji ýyldan bäri ýylda 3000 talyp okuwa kabul edilýär. Bu bolsa soňky 2 ýylyň içinde mugallymlaryň işden boşadylmagyna getirdi.

Türkmenistan HZG-yň agza ýurdy bolup HZG-yň 8 konwensiýasyndan 6 konwensiýasyny kabul etdi. Döwlet zähmet üçin iň pes ýaşy belleýän (C138) konwensiýany we çagalaryň zähmetini ulanmagyň iň erbet görnüşleri hakyndaky (C182) konwensiýany kabul etmedi. Türkmenistanyň Konstitusiyasy mejbury zähmet güýjüni ulanmaklygy gadagan etse hem, çaga zähmeti oba hojalygynda pagta ýygnaýan döwründe giňden ulanylýar. Geçen ýyl halkara guramalarynyň talaby boýunça Türkmenistanyň Prezidenti çaga zähmetini ulanmaklygyň kanuna garşydygy hakynda karar çykardy. Çaga zähmetini ulanmaklyk boýunça ýagdaý şondan soň biraz gowulaşdy, bu 2006-njy ýylyň Magtymguly aýynda BŞ Adam Hukuklary boýunça Döwlet Departamentiniň soňky çap edilen hasabatynda tassyklalyndy. Hasabatda şeýle diýilýär: “hasyl ýygnaýan wagty käbir pagta meýdanlarynda çaga zähmetiniň ulanylýandygy görüldi; muňa garamazdan bu hökümet tarapyndan

goldanylmaýardy we prezidentiň kararyna garşydy”. 2005-nji ýylyň Magtymguly aýynda Bank dokma toplumynda öz Gap Türkmen taslamasynyň zähmet audirini geçirdi. Munda zähmet şertleriniň ÝÖÖB-nyňka doly laýykdygy subut edildi. Muňa garamazdan, mejburi zähmetiň Türkmenistanda ulanylmagy entegem aladalandyryýar, sebäbi esgerleriň mugt zähmeti dürli meýdanlardan başlap, gurluşyklara çenli ulanylýar.

Saglygy goraýyş ulgamy örän pesde, köp hassahanalarda tejribeli hünärmenler we tiz saglygy goraýyş kömegi üçin ätiýaçlyklar ýetmezçilik edýär. Paýtagtda saglygy goraýyş enjamlary we edaralary üçin käbir maýalar goýuldy; emma döwlet lukmanlaryň ýa-da saglygy goraýyş işgärlerini okatmak boýunça okuwlary maliýeleşdirmedi. Hökümet käbir oba ýerlerindäki saglygy goraýyş edaralaryny ýapmaly diýen netijä geldi. 2004-nji ýylyň Baýdak aýyndan bäri hökümet 15000 golaý şepagat uýalaryny işden boşadyp, olaryň ýerini saglygy goraýyşda hiç hili başarnygy bolmadyk we okamadyk esgerler bilen çalyşdy. Resmi saglygy goraýyş maglumatlary çaga ölüminiň pese düşendigini görkezýän bolsa hem, beýleki gulluklar tersine saglygy goraýyş hyzmatlarynyň pesdigi sebäpli çaga ölüminiň ýokarylygyny görkezýär. Beýleki saglygy goraýyş meseleleri neşe serişdelerini ulanmaklygy, ýokanç keseleriň ýaýramaklygy (tuberkulýoz keseliniň ýaýramagy) we AIDW garşy göreşmek we önüni almak boýunça saglygy goraýyş işgärleriniň hiç hili bilimleriniň ýoklugyny içine alýar.

Soňky döwlet pensiýalarynyň azaldylmagy hem durmuş meseleleriniň biri bolup durýar. 2006-njy ýylda çykan pensiýa hakyndaky kanunçylyk döwlet tarapyndan tölenilýän enelik we nasaglyk töleglerini we 100 000 sany şäher ýaşajylary üçin pensiýany ýatyrdy. Galan 229,000 sany pensionerler aýda BŞ 10-90\$ hem az pensiýany alýarlar.

Türkmenistanda DDK we raýat jemgyýeti heniz hem ösüşiň aşakdaky basgançaklarynda durlar. Konstitusiýa birleşikleri döretmek boýunça erkinligi rugsat berse hem, hakykatda tejribede bu beýle däl. 2003-nji ýyldaky Jemgyýet Guramalary we DDK bellige almak hakyndaky Kanun ähli döwlet däl kärhanalarynyň Adalat Minitrliginde bellikden geçmelidigini talap edýär, bellige alynmadyk toparlaryň işini kanuna garşydygyny, ähli daşary yurt hyzmatdaşlaryň Döwlet Maýa Goýumlar Gullugynda, Adalat Ministriliginde bellige alynmalydygyny we Daşary İşler Ministriliginden geçmelidigini görkezip, daşary ýurtly donorlaryň raýat jemgyýetçilik toparlaryna pul we ýardam bermeklerini çäklendirýär. 2004-nji ýylyň ahyrynda hökümet biraz ýeňillikleri bermäge başlady, ýagny kanunyň käbir, ýagny bellige alynmadyk guramalaryň kanuna garşy işi hakyndaky ýaly bentlerini hem ýatyrdy. Hökümet şeýle hem Halkara Çounterparta DDE we Jemgyýet Baştutanlarynyň Forumlaryny geçirmäge rugsat berdi. Öňler hökümet bellige alynmadyk DDE gatnaşmaklygy kanuna garşy diýip hasaplaýarka, köp guramalar ýetmezçilikler üçin ýapylypdy, hatda Katen we Eco Club ýaly köp wagt bäri işleýän guramalar hem ýapylypdy.

2.1.2 Hukuk Gurşawy

Soňky iki ýylyň içinde ujypsyz hukuk özgertmeleri durmuşa geçirildi. Türkmenistanyň täjirçilik kanunynyň baş bölekleri halkara ölçeglerinden pesligine bolmaklygyna galýar. Muny ÝÖÖB işleýän ýurtlarynda geçirýän Türkmenistanda hukuk geçişi hakyndaky birnäçe bellikleri hem görkezýär.

Türkmenistanyň täjirçilik kanunlarynyň köpüsi 1990-njy ýyllarda güýje girizilip, şol günden bari hiç hili üýtgedilmedi. Häzirki hukuk esasynyň maýa goýum üçin täsiri az, şu sebäpli hususy bölegiň gatnaşmagyny üpjün etmek üçin hemmetaraplaýyn özgertmek gerek. Hemmetaraplaýyn ösüş şeýle hem institusional derejede hem zerur. Kanuny ýerine ýetirýän we dolandyryýan kazyýetler we institutlar döwlete garaşly bolup, syýasy ýagdaýa baglylygyna galýar.

Türkmenistan täjirçilik we hukuk infrastrukturasy halkara ölçeglerine laýyk getirmek boýunça köp kynçylyklara duçar bolýar. Ýurt hukuk ulgamynyň demokratik gymmatlyklaryny

durmuşa geçirip bilenok, bu bolsa hukuk özgertmelerini we ösüşi geçirmekde uly bökdençlik bolup durýar.

2.1.3 Daşky gurşaw meseleleri

Türkmenistanyň Milli Daşky Gurşawy Goramaklyk Meýilnamasy (MDGGM) Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan 2002-nji ýylda tassyklanyldy we häzir Milli Ösüş Strategiýasyna birleşdirilip, ähli pudaklar we döwlet edaralary üçin hökmany bolup durýar. MDGGM işleri (1) daşky gurşawy gowulandyrmak boýunça hukuk we institusional çärelerini gowulandyrmaly, (2) toprak we ýerüsti suwlary goramaly, (3) seýrek duş gelýän we ýitip barýan ösümlükleri we haýwanlary goramaly, (4) ilatyň daşky gurşaw boýunça bilýänini artdyrmak we (5) ýeriň zaýalanmagynyň we çöllüğe öwürilmeginiň önüni almak.

Tebigaty Goramak Ministrliги hem beýleki halkara we ýerli daşky gurşawa goramaklyga gönükdirilen taslamalar ýaly MDGGM talap edilýän işleri ýerine ýetirmäge işjeň gatnaşýar. Çäkli maliýeleşdirme daşky gurşaw meselelerini gysga wagtda aýyrmaga kynçylyk döredýär, esasanam gury ekoulgamy we çäkli suw çeşmeleri sebäpli Türkmenistan daşky gurşawyna zyýan ýetmekden goranyp bilmeýär.

Türkmenistanda suw nadogry we pagta senagaty tarapyndan pes netijeli suwaryş ulgamlary sebäpli köp harçlanylýar, toprak aşgarlanýar, suwuň akmagy, seçelenmegi şonsuzam çäkli bolan suw serişdelerine ul zyýany ýetirýär. Garagum çölünde 5 welaýatdan gelýän suwy ýygnaýak drenažlajak emeli äpet derýanyň gurulmagy alymlarda we halkara guramalarda derýanyň ýeriň köp ýerlerini duz bilen doldurmagy we, şeýle hem Türkmenistanyň gurak howasy we ýokary bugarmak derejesi sebäpli derýa suwuň ýetmezçiligini goraman, eýsem beterleşdirer diýip aladalanýarlar.

Wagtly-wagtynda suw bilen üpjün edilmezlik we agyz suwunyň hili, esasanam oba ýerlerinde suw bilen geçýän keseller hakynda pikirlendirýär. Pagta meýdanlarynda defalýasiýa üçin himiki serişdeleriniň ulanylmagy hem saglyk problemalaryna getirýär.

Kaspiý deňzinde tirana balygyň azalmagy esasanam bikanun olary tutmaklyk we satmaklyk hem örän düýpli ýerli we halkara meselesidir. Kaspiý deňziniň türkmen böleginiň kenarynda ýerleşen köne nebiti çykarýan platformalar hem nebit bilen we deňizi hapalamagyň töwekgelçigini ýokarlandyrýar.

Gyzyl Kitabyndaky Goralýan Görnüşleriň goralýandygyna garamazdan, bu goralýan ýerlerde ýerli adamlar tarapyndan derman otlaryň ýygylýandygy ýa-da mal bakylýandygy sebäpli aladalandyrýar.

Beýleki halkara guramalary tarapyndan hem daşky gurşawy goramak boýunça birnäçe işler ýerine ýetirilýär. BMGÖM, BMGDGM we ÝHHG ýerli Daşky Gurşaw we Merkezi Aziýa üçin Goramak Inisiatiwasyny alyp barýarlar. Bularyň maksady döwlet we beýleki guramalaryň bilelikde daşky gurşaw töwekgelçiliklerini bahalandyrmaga we daşky gurşaw serişdelerini durnukly dolandyrmagyň çözüdini tapmaga borçly etmekden ybaratdyr.

BMGÖM Britaniýa Höküeti bilen bilelikde Türkmenistanda suw meselesini çözmekde we ýerine ýetirmekde Amyderýa Suw Hilini Bahalandyrmak inisiatiwasynyň çäklerinde birnäçe teklipleri taýýarlady. Mundan başga hem, BMGÖM GEF we ÝHHG gaznalary bilen bilelikde Hazar Tebigy Ätiýaçlyk taslamasyny Biologik Dürüliginiň Strategik Meýilnamasyna laýyklykda durmuşa geçirýär. Taslama Türkmenistanyň goralýan ýerleri goramaga bolan mümkinçiligini güýçlendirmäge gönükdirilendir.

Muňa goşmaça Kaspiý Daşky Gurşaw Maksatnamasy hem üç ýerli taslamasyny durmuşa geçirip ýör, olar: GEF Fazanyň II Taslamasy ady «Kaspiý deňziniň daşky gurşawyny goramak üçin etmeli işleriň maksatnamasy»; ÝB/GDAEÝB Balykçylar Taslamasyny Durnukly Dolandyrmak; we ÝB/GDAEÝB Kenarýaka Guramalarynyň Taslamasyny Durnukly Dolandyrmak.

Aziýa Ösüş Banky DGGBG (GEF) we Birleşen Milletler Guramasynyň Çölleşmekele Garşy göreş Konwensiýasynyň Bütindünýä Mehanizmi bilen bilelikde maliýeleşdiren Ýeri Dolandyrmak boýunça Merkezi Aziýa Üleş Inisiatiwasynyň çäklerinde Türkmenistana Enjamlaýyn Ýardam berýär. Bu taslamanyň maksady ýeriň guramaklygynyň önüni almak we Merkezi Aziýada oba ýerleriniň ýaşayyş şertlerini gowulandyrmakdan ybaratdyr.

Daşky gurşawy gorayan guramalaryň Türkmenistandaky işleri daşky gurşaw hakyndaky maglumatlary ýaýratmaga we tebugaty goramaklyga gönükdirilen maksatlara ýardam bermeklige gönükdirilendir. Daşky gurşaw meseleleri boýunça köpçülikleýin maslahatlary bermek we daşky gurşaw guramalaryny çekmeklik entek çäkligine galýar, ýurtdaky syýasy we hukuk ýagdaýyna baglylykda sözüň erkinliginiň bolmazlygy köpçüligi netije çykarmaklyga çekmeklik düýpli mesele bolup durýar.

2.1.4 Ýerli meseleler

Türkmenistanyň ýerli perspektiwasynyň esasy meseleleri esasanam nebiti we gazy daşary döwletlere çykarmakdan we Kaspiý deňzini bölmekden ybaratdyr. Türkmenistan gazyny Russiýa we Ukraina (Russiýanyň üsti bilen) eksport edýär, emma esasy turba geçiriji bu Merkezi Aziýa Merkezi turba geçirijisi bolup Russiýa tarapyndan doly gözegçilik edilip, bu turba geçirijiniň sygym meselesi bar. Mundan başga hem Türkmenistan eksport hyzmatdaşlaryny köpeltmek isleýär (meselem Indiýa, Hytaý, Päkistan we ş.m.). Şu sebäpli ýerli häkimiýet täze turba geçirijisini gurmak ugurunda pikir ýöredýärler.

Birnäçe ähmiýetli turba geçiriji taslamalary taýýarlanylady. Bir turba geçiriji taslamasy gündogar-günbatar gaz turba geçirijisi bolup Kaspiý deňziniň üsti bilen Azerbeýjana we Gruziýanyň üsti bilen Türkiýä (TKTG Tran Kaspiý Turba Geçirijisi) gazy geçirmelidir. Beýlekisi bolsa Türkmenistan-Owganystan-Päkistan turba (TOP) geçirijisidir. TOP gaz geçirijisi Aziýa Ösüş Banky tarapyndan ýardam berilip, seljeriş işleri geçirildi we degişli 3 sany döwlet taslama boýunça beýýanama 2005-nji ýylyň Gurbansoltan aýynda gol çekdiler. Bu ýa-da beýleki turba geçiriji taslamalarynyň hakykylygy Türkmenistanyň gazynyň ätiýaçlyklaryna bagly bolşy ýaly, şeýle hem Owganystanyň TOP gaz geçirijisi babatda durnuklylygyna baglydyr. Hytaýa gaz turba geçirijisini 2006-njy ýylda gurup başlamak we 2009-njy ýylda tamamlamak boýunça ylalaşyga gelindi, emma bu taslama entek başlangyç ýolunda ýatyr.

Kaspiý deňzini bölmek meselesi entegem çözülmän dur. Suwda ýüzmek, söwda etmek, daşky gurşawy goramak we balykçylyk ýaly meseleler çözüldi, emma deňiziň düýbünü bölmek meselesinde ylalaşyga gelinmedi. Russiýa, Azerbeýjan we Gazagystan 2003-nji ýyldaky gepleşikleriň netijesinde deňiz düýbünü bölmek boýunça ylalaşyga geldiler, emma Türkmenistan we Eýran bu ylalaşyk bilen ylalaşmadylar. Bu mesele boýunça işjeň toparlaryň duşuklary geçiriler.

2.2 Geçişň Ösüşi we Ykdysadyýetiň Hereketi

2.2.1 Bank Amallaryna Degişli bolan Makroykdysady Şertler

Türkmenistanyň ykdysady ýadaýynyň ösüşini seljermekde maglumatlaryň takyk dälligi uly böwet bolup durýar. Resmi maglumatlara laýyklykda soňky ýyllarda ykdysadyýet ýokary depginlerde ösükdir, ýagny 2004-nji ýylda ösüş 17.2% we 2005-nji ýylda 20.7%. Bu soňky baş ýylyň içindki ösüş bilen gabat gelýär. Emma resmi sanlaryň mydama köpeldilip görkezilýändigini

hemmelere mälimdir. HDÝPG 2005—nji ýulda UIÖ ösüşini hasaplap, onuň 9.6% bolandygyny görkezdi. Ösüş esasanam gurluşygyň (döwlet tarapyndan maliýeleşdirilmegiň esasynda) we söwdanyň, şeýle hem nebite we gaza we pagta degişli bolmadyk beýleki pudaklaryň hasabyna boldy. Ýurt şeýle hem uglewodorodyň ýokary eksport bahalaryndan uly girdeji alýar. Emma baş pudaklaryň (nebit, gaz, elektrik togy we pagta) ösüşi pese gaçdy. Meselem uglewodorodyň we elektrik pudagyň önümçiliginiň ösüşi has pes boldy (nebiti çykarmak hem peseldi).

Soňky iki ýylyň içinde pul syýasaty inflýasiýany pes derejede saklamak üçin çäkliligine galdy. Pul ätiýaçlyklarynyň ösüşi 2004-2005-nji ýyllarda pese düşdi. Kömek pullary we esasy önümleriň we jemgyýetçilik hyzmatlarynyň bahasyna gözegçilik inflýasiýany saklamaga ýardam berýär. 2003-nji ýulda puluň köpelmegi we iýmit önümleriniň bahalarynyň ýokarlanmagy netijesinde 2004-2005-nji ýyllarda inflýasiýa ösdi. 2003-nji ýulda ýylyň ahyrynda inflýasiýa 3%-den 2004-nji ýulda 9%-e, 2005-nji ýulda bolsa 10%-e ýeti. Döwlet daşary ýurt pulunyň hümmetini BŞ-ýň 5,200 dollary möçberinde gysarnyksyz saklaýar. Emma daşary ýurt pulunuň parallel bazar nyrhy 2005-nji ýulda durnuklylygyna galyp, döwlet hümmetinden 5 esse ýokary bolmagyna galdy.

Fiskal syýasaty hem soňky iki ýylyň dowamynda üýtgeşsizligine galdy. Hökümet fiskal amallaryny garaňky we nätakyk geçirýär². Nebiti we gazy eksport etmegiň hasabyna alynýan girdejiler ýörite döwlet gaznalarynda, esasan hem Daşary Ýurt Pul Ätiýaçlyklarynyň Gaznasynda (DÝPÄG) toplanýar. Bu gaznalaryň serişdeleriniň harçlanylmagy we goýulmagy Prezidentiň gözegçiliginde bolup, aýdyňlaşdyrylmadyk we düzgünleşdirilmedikdir. Resmi býujet 2004 we 2005-nji ýulda balansda boldy we 2006-njy ýulda hem defisitiň bolmajakdygyny görkezdi. 2004-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda täze salgyt kanunçylygy kabul edildi. Bu kanunçylyk salgyt ulgamyny ýönekeýleşdirmek, hususy bölegiň ösüşine ýardam bermek üçin taýýarlanylýdy. Mundan başga hem, 2005-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda ýerli häkimiýet peýdadan alynýan 8% salgydy we GBS hususy telekeçiler üçin 15% ybarat bolan salgydy içine almak bilen, 5 salgydy birleşdirip, 2%-den ybarat bolan ýeke-täk salgydy kabul etdi.

Çykdaýylar boýunça, umumy çykdaýylar çäkliligine galýar, olaryň sarp edilişi we dolandyrylyşy aladalandyrýar. Meselem, hökümet 2005-nji ýulda döwlet böleginiň aýlyklaryny 50% ýokarlandyrdy. Tok, suw we duz bilen üpjün etmeklik mugtlygyna galýar. Emma bilime we saglygy goraýyşa serişdeler az goýulýar. 2003-nji ýulda 12, 000 sany saglygy goraýyş işgärleri işden boşadylan bolsa, 2004-nji ýulda ýene 15,000 sanysy boşadyldy. Şeýle-de häkimiýet 2004-nji ýulda birnäçe mugt saglygy goraýyş hyzmatlaryny ýatyrdy. Mundan başga-da döwlet 2006-njy ýylyň Baýdak aýyndan başlap pensiýalary ýatyrdy ýa-da azaltdy. Bu maglumatlar fiskal ýagdaýynyň resmi maglumatlarda görkezilişinden beterdigini görkezýär.

Soňky iki ýulda eksport gowy ösdi. Nebitiň we gazyň ýokary eksport bahalaryndan uly peýda alyndy, ipmort bolsa ortaça ösdi. Eksportyň möçberi 2005-nji ýulda 28% ösdi, import bolsa 16% ösdi. Söwda balansynyň aktiw saldosi 2005-nji ýulda BŞ-ýň 1.3 milliard dollaryndan ybarat bolup (UIÖ 15.6%), garaşsyzlyk ýyllarynda iň ýokary ýyl boldy. Degişlilikde gündelik amallar boýunça aktiw saldo 2004-nji ýuldaky UIÖ 1.2%-den 2005-nji ýulda 8.2% çenli ösdi. Ýokary halkara ätiýaçlyklary (DÝPÄG içine almak bilen) 2005-nji ýylyň ahyrynda önümleri we hyzmatlary import etmekden 8.6 aýyň netijesini alar. Häkimiýet DÝPÄG-dan nagt puluň aratapawudynyň artygynyň hasabyna irki tölegleri geçirdi, şu sebäpli UIÖ bolan daşky berginiň gatnaşygy 2004-nji ýuldaky 18%-den 2005-nji ýulda 12%-e peseldi.

Russiýa we Ukraina iberilmeli gazyň möçberleri we bahalary hem aladalandyrýar. 2005-nji ýulda Ukraina üçin gaz eksportynyň bir müň kub metriniň bahasy BŞ-ýň 44 dollaryndan (ýöne

---

² Býujetden daşary harajatlar döwlet gaznalaryndan edilýär we özüni maliýeleşdirýän ministrlkler 3.5 esse döwlet býujetiň harajatlaryndan uly bolup, 2004-nji ýulda UIÖ ekwiwalenti 68% boldy.

50%-i barter) 58 dollaryna galdyryldy. Ukrainadan dogry tölegleri almak kyn bolandygy sebäpli ýerli häkimiýet gazyň bahasyny diňe nagt hasaplaşyk etmek şerti bilen ýenede BŞ-ýň 44 dollaryna getirdi. Türkmenistan şeýle hem Russiýanyň hem 2005-nji ýyldan nagt hasaplaşyga geçmegi hakynda ylalaşdy. Türkmenistan 2006-njy ýylda Russiýa 30 milliard kub metr gazy bir müň kub metriniň täze bahasy BŞ-ýň 65 dollary bahasy bilen eksport etmeli.

Ukraina bilen iki taraply gepleşikleriň netijesinde 40 milliard kub metr borçnamasy boýunça 2006-njy ýylda 1-jy ýarymyň BŞ-ýň 50 dollary bahasy bilen we ikinji ýarymyň BŞ-ýň 60 dollary bahasy bilen tölemelidir. Türkmenistan şeýle hem Eýran bilen gaz eksportynyň bahalaryny (2006-njy ýylyň Baýdak aýyndan başlap bir müň kub metri üçin BŞ-ýň 42 dollaryndan 65 dollaryna galdyrmak) we möçberlerini (2007-nji ýyldan başlap ýylda 6 milliard kub metrden 14 milliard kub metrine ýetirmek) galdyrmak hakynda ylalaşdy. Ýokarlandyrylan gazyň bahalary ýylda goşmaça BŞ-ýň 500 million we ondanam ýokary girdejileriň gelmegine eltmeli. Häzirki turba geçiriji we önümçilik mümkinçiliginiň meseleleri gaz borçnamalarynyň ýerine ýetiriljegini ikerjeňlendirýär.

Ykdysady üstünlik uglewodorod pudagyna belli bir derejede baglylygyna galýar. Russiýa bilen uzak möhletli gaz bilen üpjün etmek ylalaşygy we uglewodorodyň ýokary bahalary UIÖ ýyllyk ösüşine ýardam berip 5-7%-e otrtaça ýetirer. Uglewodorod pudagyna baglylyk, şeýle hem bazara gönükdirilen özgertmeleriň ýoklugy ykdysadyýeti daşky urgylardan gorap bilmez. Özbekistan bilen Gazagystanyň arasyndaky turba geçiriji we eksport bazaralary üçin edilýän bäsdeşlik hem alada goýýar. Ähmiýetli döwlet goýumlarynyň önümçilik däl pudaklara, ýagny gurluşyklara goýulýandygy sebäpli ykdysady ösüşiň durnuklylygy sorag astynda dur.

2.2.2 Geçiş Ösüşi we Geçiş Meseleleri

Geçiş ösüşi

Soňky iki ýylyň içinde Türkmenistan syýasata, ykdysadyýete we durmuşa bolan gözegçiligini peseltmekde, gurluş we institusional özgertmelerde gaty çakli ösüşi gazandy. Käbir ösüşler oba hojalygyň ýer reformasynda we salgyt ulgamynda edildi. Şol bir wagtda döwlet syýasaty merkezlişdirilen meýilnamalar boýunça alnyp barylmagyna we maýa goýumlara, önümçilige, ýerleşdirmeklige we esasy önümlere bolan bahalara döwlet gözegçiligi henizem dowam etdirilýär. Döwletiň ortaçaýuzak möhletli syýasaty 2003-nji ýylda kabul edilen “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmekligiň 2020-nji ýyla çenli Baş ugry Milli Maksatnamasynda” esaslanandyr. Maksatnama bazar ykdysadyýetine we hususy bölegi ösdürmeklige ýuwaş-ýuwaşdan geçmekligi göz önünde tutýar, we şol bir wagtda hem döwlet tarapyndan gönükdirilýän maýa goýumlaryň we önümçiligiň wajyplygyny hem belleýär.

Türkmenistan ÝÖÖB-ýň işleýän ýurtlarynyň içinde iň pes derejede özgerdilen ýurtlygyna galýar (2 tablitsa). ÝÖÖB-ýň işleýän ýurtlarynyň geçiş meseleleriniň pudakma-pudak seljerişi 9-njy Goşundyda görkezilendir. Seljerme aşakdaky ösüş görkezijileri boýunça edilendir, ýagny i) Bazarlaryň gurluşy we ölçegleri; ii) Bazar syýasaty we edaralary (mes. düzgünleşdiriji esaslar we ş.m.); we iii) Bazar esasly başarnyklar, dolandyryş we täzelikler (mes. korporatiw dolandyryşy gowulandyrmak). Türkmenistan ähli pudaklarda we ähli ölçeglerde uly geçiş meselelerine duş gelýär.

2-nji Tablitsa GDA döwletleriniň Geçiş Görkezijileri, 2005-nji ýyl

Ýurtlar	Kärhanalar			Bazar we Söwda			Maliýe edaralary		Infrastruktura
	Uly möçberdäki hususylaşdyrma	Kiçi möçberdäki hususylaşdyrma	Dolandyryş we kärhanalaryň guruluşyny üýtgetmek	Baha gözegçiliginiň aýrylmagy	Söwda we daşary ýurt pul ulgamy	Bäsdeşlik syýasaty	Bank özgertmeleri we karz göterimi	Gymmat baha kagyzlaryň ba-zary we bank maliýe edaralary	Infrastruktura özgertmeleri
Ermenistan	4-	4	2+	4+	4+	2+	3-	2	2+
Azerbeýjan	2	4-	2+	4	4	2	2+	2-	2
Belarus	1	2+	1	3-	2+	2	2-	2	1+
Gruziýa	4-	4	2+	4+	4+	2	3-	2-	2+
Gazagystan	3	4	2	4	3+	2	3	2+	2+
Gyrgyz Resp.	4-	4	2	4+	4+	2	2+	2	2-
Moldowa	3	3+	2	4-	4+	2	3-	2	2+
Russiýa	3	4	2+	4	3+	2+	2	3-	3-
Täjigistan	2+	4	2-	4-	3+	2-	2	1	1+
Türkmenistan	1	2	1	3-	1	1	1	1	1
Ukraina	3	4	2	4	3+	2+	3-	2+	2
Özbeqistan	3-	3	2-	3-	3-	2-	2-	2	2-
GDA Ortaça	3-	3+	2-	4-	3+	2	2+	2-	2
ÝÖÖB Ortaça	3	4-	2+	4	4-	2+	3	2+	2+

Bellik: 1-deň bolan görkeziji kiçi ýa-da hiç hili ösüşiň bolmandygyny görkezýär, 4+ bolsa ösen ykdysadyete deň bolan görkezijini görkezýär. Maglumat üçin ÝÖÖB 2005-nji ýyldaky Geçiş Hasabatyna seret.

Döwlet gözegçiliginiň gowşadylmagy, Bazar we Söwda

Baha we söwda çäklandirmelerini aýyrmaklyk örän haýal gidýär. Una, ete, süýde, şala we şekere bolan baha gözegçiligi 1990-njy ýyllarda ýatyryldy³. Kärende tölegleri, çörek, ýangyç önümleri, jemgyýetçilik hyzmatlary we ulag tölegleri ýaly käbir zatlar baha gözegçiligi henizem saklanýar we şöky ýyllarda hiç hili üýtgeşmeler girizilmedi. Söwda we daşary ýurt pul ulgamlary çäklendirilmegine galýar. Ähli söwda geleşikleri üçin Haryt we çig mal biržasynyň tassyklamasy gerek, we şeýle hem daşary ýurt pulundaky söwdalara hem gatnaşmak çäklendirilendir⁴.

Hususylaşdyrma we Iş Gurşawy

Kärhanalary, esasanam uly göwrümdäkilerini hususylaşdyrmak çäkliligine galýar. Resmi maglumatlara laýyklykda 1999-2004-nji ýyllar aralygynda 146 sany kärhana hususy eýeçilige berlipdir. Emma orta we uly kärhanalaryň diňe 3 sanysy hususylaşdyryldy. Energetik toplumu 2020-nji ýyla çenli hususylaşdyrmaklyda degişli däldir. Mundan başga hem, ýerli häkimiýet hususylaşdyrylan kärhanalar maksadalaýyk işlemeseler (durmuş we täjirçilik maksatlary içine almak bilen) olary elinden aljakdygyny belleýär.

Soňky strategiýa döwründe göze görnüp duran ösüş bu hem täze salgyt kanunynyň girizilmegidir. Salgyt ulgamy ýönekeýleşdirilip, hususy telekeçiler üçin salgydyň möçberi peseldildi. Emma Türkmenistanda iş gurşawy sebitde iň pesligine galýar. Häkimiýet gün-günden iş amallaryna gözegçiligi berkleşdirýän, esasanam söwdany çäklendirýän ýaly (söwda rugsatnamalary we daşary ýurt puluna gatnaşyk). Maliýä bolan gatnaşyk örän uly mesele. Daşary ýurt goýumçylary hem häkimiýetde adamlaryň we syýasatyň üýtgedilmeginden närazyçylyk bildirýärler. HÖBG-ýň 2005-nji ýylda geçiren gözegçiliginde Türkmenistanyň kiçi we orta kärhanalar üçin iş gurşawynyň örän ýaramazdygyny görkezdi. Bu syna laýyklykda KOK-ýň 98%-mi daşary ýurt pulundaky geleşiklerinde uly kynçylyklar çekýär (2001-nji ýylda 83%-den ýokary). Eksportçylaryň diňe 2.5% daşary ýurtlara önümini erkin satyp bilýändiglerini aýtdylar, 19.5% bolsa erkin baha goýup bilýändiglerini aýtdylar.

³ Gözegçilik astynda saklanýan görkezijileriň sany 1998-nji ýylda 22 bolan bolsa, 1999-njy ýylda 17 getirildi.

⁴ Ýerli häkimiýet kimiň hukuk resminamalary taýýar bolsa şol hem söwda gatnaşyp biler diýýärler.

Maliýe Böleginiň Ösüsi

Maliýe bölegi ösmedik. Şu gün Türkmenistanda 11 sany banky işleýär, olaryň 6-sy döwlet banky, 2-si hususy banky we 3 sanysy daşary yurt banky. Döwlet banklarynyň hasaby jemi aktiwleriň 90%-den ybaratdyr. Içerki karzlaryň hususy bölege bolan gatnaşyk derejesi UIÖ 1.4% bolup, depozitleriň aglabasy döwlet edaralarynyňky bolup durýar.

Käbir ugurlarda (mes. oba hojalygynda Merkezi Bank pes göterimler boýunça näbir önümçilikleri maliýe bilen üpjün etmek üçin döwlet banklaryna göni karzlary geçirýär. Aýlyklary we salgytlary beýleki töleglerden ilki kärhanalaryň bank hasaplaryndan tölenilmegini belleýän Kartoteka ulgamy henizem hereket edýär. Türkmenistanyň daşary ykdysady iş bankyndan başga täjirçilik banklary daşary yurt pulunda geleşikleri geçirmeklige haklary ýok. Hususy banklar ujypsyz roly oýnaýarlar, sebäbi bular hem hökümetiň gözegçiligi astynda saklanýarlar. Hökümet banklaryň ählisiniň belli talaplara laýyk gelmelidigini belleýär⁵. 2002-nji ýyldan bäri depoziti ätiýaçlandyryş ulgamy hereket edýär, bu bolsa halka deposit kepilligini berýär.

Oba Hojalygynyň Özgertmeleri

Oba hojalygy ýerli ykdysadyýetiň baş pudagy bolup, işçileriň 50% öz içine alýar. Pagta we bugdaý baş oba hojalyk önümleridir. Öňki ýyllaryň hasylyň pes netijeleri sebäpli 2004-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda täze ýer kanuny çykaryldy. Bu kanun hususy adamlara 3 gektara çenli ýeri 10 ýyla çenli kärendesine almaga mümkinçilik berýär (hususy birleşmelere we kärhanalara 200 gektara çenli ýer almak rugsat edilýär). Häkimiýet 2005-nji ýylyň ortalaryndan daýhanlara öz oba hojalyk önümlerini bazarlarda erkin satmaga mümkinçilik berdi, emma döwlet oba hojalygynyň (çykadjylary, önümçiligi, söwdany we maliýäni içine almak bilen) hemme ugurlary boýunça işlere gatşmaklygyny dowam edýär. 2005-nji ýylda ähli oba hojalyk işlerini ýerine ýetirmeklikde ýardam bermek üçin Bilelikdäki Döwlet Oba Hojalyk Jemgyýeti döredildi. Daýhanlar enjamlaryň bahasynyň 50%-ini we dökünleri kömek hökmünde alýarlar, ýöne munuň ýerine ýygnan hasylynyň 30%-ini döwlet tabşyrmaga borçly edilýärler.

Infrastruktura Özgertmeleri

Infrastrukturadaky bazaar esasly özgertmeler başlangyç basgançaklarynda dur. Jemgyýetçilik hyzmatlaryny edýän guramalar korporasiýalaşdyrylan bolsa hem. Täjirçilik esasynda işlemeýärler. Hyzmatlar mugt ýa-da gaty arzan edilýär. Gaz, tok we suw mugt üpjün edilýär. Benzin we ýangyç üçin nyrhlar örän pes. HDÝPG gaz we tok üçin edilen kömek 2003-nji ýylda UIÖ-iň 4.2% we degişlilikde 1.5% diýip hasap çykardy.

Aragatnaşyk pudagynda telefon we öýjüklü aragatnaşyk üçin nyrhlar geçiş ykdysadyýeti üçin gaty pes. Öýjüklü hyzmatlar ýeke-täk Amerikan kompaniýasy tarapyndan (2005-nji ýylda Russiýa öýjüklü operatoryna satyldy) amala aşyrylýar, emma onuň ýeke-täk işlemekliginiň möhletiniň tamamlanan dessine, döwlet 2005-nji ýylyň Nowruz aýynda döwlet öýjüklü kompaniýasyny döretdi. Poçta boýunça hem döwlet hiç bir hereket edýän daşary yurt kompaniýasynyň ygtyýarnamasyny 2005-nji ýylyň Gurbansoltan aýyndan soň uzaltmazlygy makul bildi (Germaniýanyň DHL kompaniýasyny içine almak bilen).

Ösüş meseleleri

---

⁵ Hususy banklar üçin esaslyk maýasy azyndan BŞ-ýň 5 million dollaryndan we döwlet banklary üçin BŞ-ýň 10 million dollaryndan ybarat bolmaly. Döwlet döwlet banklarynyň maýasyny BŞ-ýň 20 mln. dollaryna çenli galdyrmagy göz önünde tutýar.

Ýurduň baş meselelerini we Bankyň beren bahasyny hasaba almak bilen, aşakdakylar Türkmenistan üçin indiki strategiýa möhletinde geçiş meseleleri bolup ýüze çykar:

- ***Nyrhlara, Söwda we Walýuta hümmetine gözegçiligi aýyrmak:*** Harytlaryň bahasyna gözegçiligi ýatyrmaly, degişli düzgünleşdiriji esaslar jemgyýetçilik hyzmatlarynyň bahasynyň dikeldilmegini talap edýär. Daşary yurt pulunyň hümmetiniň birligi we ähli hereket edýän geleşiklere gözegçilik. Häzirki döwlet söwda ulgamynyň ýatyrylmagy we häzirki walýuta hümmetiniň resmi we resmi däl hümmetleri anyk bolmadyk eksport salgytlaryny açyk we anyk salgytlara öwürmek.
- ***Fiskal Özgertmeler:*** Döwlet böleginiň resurslarynyň aýdyňlygyny we jogapkärçiligini gowulandyrmak, esasanam DÝPÄG ýaly ýörite býujet gaznalarynyň işini düzgünleşdirmek, onuň wezipelerini aýdyňlaşdyrmak we býujete çykdaýjylaryny integrirlemek, amallaryň auditini geçirmek we netijelerini çykarmak.
- ***Hususy bölegi Ösdürmek:*** Ykdysadyýetde kärhana hususlaşdyrmaklygy başlamak we maliýe bölegine döwlet gözegçiligini azaltmak arkaly hususy bölegi ösdürmek. Iş gurşawy üçin daşary yurt pulunyň iki hili hümmetini bir hümmete getirmek we häzirki wagtdaky söwda edilýän gözegçiligi aýyrmak we hususy telekeçiler üçin daşary yurt puluny elýeterli etmek zerurdyr.
- ***Maliýe Bölegi:*** Bank hususlaşdyrmasy we Merkezi Bankyň ähli karz meselelerine, göterim möçberlerine we banklaryň birikdirilmegine edýän täsirini ýatyrmak arkaly maliýe edaralaryny we araçylygy güýçlendirmek. Merkezi Bank netijeli düzgünleşdiriji we gözegçilik edýän orny eýelemelidir.
- ***Oba hojalyk Pudagy:*** Döwlet gözegçiligini aýyrmak, önümçilikden döwlet kömek puluny aýyrmak we ýeri ýer eýelerine bermek, şeýle hem hususy oba hojalyk hyzmatlaryny we täjirçilik maliýeleşdirmesini ösdürmek bilen bilelikde oba hojalygynyň ösüşini has-da güýçlendirmek.

2.3 Pula Ygtyýar

Türkmenistan gowy infrastrukturany we şäher ýerlerinde önümçilik gurluşyklaryny ösdürdi, ýöne oba ýerleri düýpli maýa goýumларыna mätäç. Uglewodorod pudagynda ähli ugurlarda, esasanam täze turba geçirijilerini gurmak üçin düýpli maýa goýumlary gerek. Türkmenistan daşardan maliýeleşdirme çeşmelerini çäklendirip, döwlet gaznalarynyň üsti bilen içerki maliýe çeşmelerini ulanýar.

Türkmenistanda HME-yň işjeňligi ýok. Häkimiýet HDÝPÄG, Bütindünýä Banky ýa-da Aziýa Ösüş Banky bilen soňky iki ýylyň içinde hiç hili täze karz taslamalaryny baglaşmady. Ikitaraplaýyn kömek maksatnamalary hem çäklendirildi (soňky ýylda BŞ-yň 20-40 million dollary aralygynda). Muňa garamazdan käbir karz ylalaşyklary bar; meselem Türkmenistan nebit we gaz senagatyny, şeýle hem aragatnaşyk ulgamyny ösdürmek üçin Hytaýdan BŞ-yň 104 million dollaryny almaga ylalaşyk baglaşdy.

Pul bazary hereket etse-de (7-nji goşundy), gymmat baha kagyzlaryň bazary diňe kagyz üstünde bar diýilse hem bolýar. Hökümet gazna weksellerini önler çykarýardy, emma 1998-nji ýyldan bäri hiç hili wekseller çykarylmany. Türkmenistanyň halkara pul bazaryna ygtyýary ýok. Göni daşary yurt maýa goýumlary maýa goýum syýasatynda belli bir orny eýeleýärler, emma diňe käbir çäklendirilen pudaklar daşary yurt goýumçylaryny çekip bilýärler (uglewodorod ýa-da dokma

senagaty ýaly pudaklar). Soňky ýyllarda GDÝMG-yndan ýylda arassa gelýän pul möçberi BŞ-yň 300 million dollaryna barabardyr (UIÖ 3-5%). Emma bu beýleki geçiş döwletleriniň derejesinden gaty pesdir.

Hususy kärhanalar üçin pula ygtyýar çäkliligine galyp, umumy karzlaryň diňe 10% -inden hem az möçberini düzýändir. Hususy telekeçiler daşary ýurtda puluny köpeldip bilenoklar. Ýerli hususy kärhanalar banklardan pul alyp bilýärler, emma bularyň iş maksatlary döwlet maksatlaryna laýyk gelmelidir. Karzlar üçin bahalar we töleg möhletleri dürli-dürli bolup, döwlet maksatlaryna baglydyr. Bank ulgamy berk döwlet gözegçiliginde bolup, serişdeleri döwlet tarapyndan gönükdirilen maýa goýum maksatnamalarynda ýerleşdirilýär.

3. BAŞ UGURLAR

3.1 Strategik döwür üçin Bankyň ilkinji meseleleri

Soňky strategiki döwürler üçin içerki ýagdaýlara baglylykda Bank jogap edip üç sany alternatiw **Esasy, Aralyk we Hemişeki** iş ugurlaryny belleýär. Demokratiýa, plýuralizme we bazar ykdysadyýetine tarap hiç hili ösüşiň ýoklugy sebäpli, Esasy, Aralyk we Hemişeki iş ugurlary geljek ýyllar üçin, ýagny özgertmeler bolan ýagdaýynda jogap bolmak üçin niýetlenendir. Aşakda görkezilen ugurlaryň birinde hem ösüş bolup maýa goýum ýagdaýynda bildirse, Bank goşmaça serişdeleri çeker. Müdiriýet hemme gelnen netijeler bilen ýakyndan tanyş ediler.

Aşakdaky beýan Bankyň amallary giňeltmek boýunça gelen netijesine düşündiriş berýär.

Esasy iş ugry

Eger häkimiýetler demokratiýa we bazar özgertmelerine tarap ädim ätmeseler, Bank Esasy iş ugryndan daşary işläp bilmeýär. Bu iş ugry boýunça Bankyň serişdeleri hususy bölegiň işine ýardam bermek üçin gönükdiriler, esasan hem KOK we mikro-maliýe böleklerine gönükdiriler, munuň ýerine ýetirilmegi göz önünde tutulan maýa goýumlaryň döwlet tarapyndan ýa-da döwlet obýektleri tarapyndan netijeli gözegçilik edilmeyändigini we Hökümet işgärleriniň bu hili goýumdan şahsy peýda alyp bilmejekdigini görkezzer we, şeýle hem saýlanan maliýe araçylarynyň KOK we MKK maksatnamalaryny täjirçilik esaslarynda ýörederler. Häkimiýet tarapyndan aşakdaky görkezilen tankydy böleklerde özgertmeler has berk ýerine ýetirilmese, Döwlet bölegine goýulan täze goýumlar, edil DÝPÄG degişli bolan hususy bölege goýlan goýumlar ýaly, togtadylar. Şunuň bilen **Esasy iş ugry** ilki başky derejesinde telekeçilik ädimlerini öňe sürmegiň we raýat jemgyýetiniň emele gelmeginiň, berk syýasy we ykdysady özgertmelerine ädim ätmäge ýardam berjek arabaglanysygyny tapar.

Esasy iş ugry boýunça Bankyň amallary ilkinji nobatda aşakdakylary öz içine alýar:

- Türkmenistanda bar bolan maýa goýumlary serişdelerine gözegçilik etmek we düzgünleşdirmek.
- Käbir ýerli banklara göni täsir etmek arkaly KOK Karzlaşdyrmagy bahalandyrmak, durmuşa geçirmek we ösdürmek.
- Intensiw we MKK maliýe mümkinçiliklerini içine almak bilen, täze mikro-maliýe maksatnamasyny bahalandyrmak, durmuşa geçirmek we kämilleşdirmek.
- Ýerli, bilelikdäki we daşary ýurt hususy eýeçiligindäki kärhanalara göni karzlaşdyrmak ýa-da GMgS-i arkaly seljerme göni maýa goýumlaryny goýmak.
- Täze gatnaşyjy banklary içine almak bilen, söwda ýardam bermek maksatnamasyny mundan beýläk hem kämilleşdirmek.

Puluň hümmetiniň dürli hililigi we kömek edilýän ýa-da gaz ýa-da tok ýaly harajatlar sebäpli ýüze çykýan gyşarmalar sebäpli täze goýuljak maýa goýumlary täze hakyky ykdysady gaýdyp gelijiligini açyk görkezmelidirler. Islendik anyk bolmadyk ýa-da Daşary Ýurt Pul Ätiýaçlyklarynyň Gaznasyna ýa-da beýleki döwlet gaznalaryna gatançlary tölemek üçin düzülen taslamalara ýol berilmez.

Aralyk iş ugry

Hemişelik iş ugrynda beýan edilen syýasy meselelere laýyklykda demokratik özgertmelerde ösüş gazanylan halatynda we, eger, häkimiýetler durnukly yzygider ykdysady erkinlik we özgertmeler maksatnamasyna aýak bassa, Bankyň amallarynyň möçberini giňeltmäge mümkinçiligi bolardy. **Aralyk iş ugrynda** aýratyn pudaklarda geçirilýän özgertmeleri amallarynyň möçberini giňeltmek bilen ýardam bermegi teklip edýär. Aaralyk iş ugry aşakdakylary öz içine alardy:

- **Nebit we gaz pudaklarynda:** Bank, eger Hökümet bilen bu ugur boýunça ylalaşyga gelip bilse, häzirkî wagtda DÝPÄGG bilen bagly bolan nebiti we gazy öndürmekde we daşary döwletlere satmakda hususy goýumlary maliýeleşdirmäge garar, we bu ýerde nebit we gaz döwlet kärhanalary we DÝPÄGG boýunça özgertmeleri ýerine ýetirilimelidigi anyk görünýär. Bu maksat üçin Bank nebit we gaz üçin jogapkär bolan Hökümet Gulluklaryna enjamlaşdyryş kömegini bermegi, korporasiýalaşdyrmak we täjirleşdirmek ugryny ösdürmegi göz önünde tutardy. Bank DÝPÄGG bilen özgertmeleri amala aşyrmakda beýleki HMI bilen golaýdan işleşer. Bu özgertmeleri hususy bölegiň taslamalarynyň üsti bilen amala aşyrmak üçin Bankyň işi çäklendirilen. Eger Hökümet özgertmeler maksatnamasyny ýerine ýetirmegi açyk görkezse Bank ähli HMI tarapyndan goldanan täze maýa goýumlaryny taýýarlar we ýagdaýa aýdyň gözegçilik eder.
- **Döwlet pudagynda:** Bank, eger Türkmenistanyň 1 Maddanyň önündäki borçnamalaryny tassyklajak demokratik özgertmelerinde ösüş gazanylan bolsa, we, eger nyrh özgertmelerini içine almak bilen, bu hili taslamalar durmuş hyzmatlaryny maddy taýdan durnukly esaslara ýetirmekde geçiş döwrüniň täsiri ýokary bolsa, we Hökümet býujetinde ýokary aýdyňlyk we jogapkärçilik bolsa döwlet bölegini maýalaşdyrmak meselesine garar. Bank işde tizligi talap eder we beýleki HMI bilen ysnyşykly hyzmatdaşlygyny dowam etdirer.

Ýuwaş-yuwaş we yzygider özgerdişe ýetmek täze özgerdiş mümkinçiliklerini aşjakdygy görnüp dur we Bank bu özgerdişleri durmuşa geçirmek üçin dogry düzülen syýasy gepleşikler arkaly **Aralyk iş** ugry boýunça maliýeleşdirmegi üpjün etmeli bolar.

Hemişeki iş ugry

Haçan-da häkimiýetler ähli taraplaýyn özgerdiş maksatnamasyny durmuşa geçirip başlasalar, Bank Hemişeki iş ugry boýunça işlär, bu bolsa Bankyň pudaklaryň köpüsünde, ýagny hususy we döwlet bölekleriniň ikisinde hem işlejekdigini aňladýar. Häzirkî wagtda bu hili mümkinçiligiň entek daşdadygy sebäpli, eger Bank bilen doly işlenilip taýýarlanylýan hyzmatdaşlyk amala aşyrylsa, ynamly bolup Türkmenistana degişli çagyryşlary öňe sürmek wajypdyr.

Iki ýyl mundan ozal döwlet strategiýasynda bellenen esasy özgerdiş meseleleri şu wagtam dur, sebäbi Türkmenistanda ýagdaý syýasatda hem ykdysadyýetde hem düýpli özgermedi.

Syýasy durmuşda özgerdişiň tankydy meseleleri aşakdakylary içine alýar:

- *Köp partiýaly demokratiýa*: Garaşsyz syýasy partiýalara we DDG-yna rugsat beriň. Türkmenistan hakykatda bir partiýaly döwletlilikine galýar we syýasy dürlülük ýetmezçilik edýär.
- *Erkin saýlawlar*: Erkin saýlawlary geçiriň. Prezidentiň saýlawlary 2009-njy ýylda bolmaklygy göz önünde tutulyp, birnäçe ýerli we parlamen saýlaw ülüşlerinde geçiriler. Plýuralizmiň pes derejesi bu saýlawlaryň bäsdeşlik esasynda geçirilmegini talap edýär.
- *Güýçleriň bölünmegi*: Kanun çykaryjy we kazyýet edaralaryny güýçlendiriniň. Konstitusiýa güýçleriň bölünişigini formal taýdan ykrar edýär. Muňa garamazdan, hakykatda güýç prezidentlikde jemlenen bolup, kanun çykaryjy ýa-da kazyýet edaralary tarapyndan dogry deňleşdirilmedikdir.
- *Habar beriş serişdeleriniň azatlygy*: Habar beriş serişdelerine döwlet gözegçiligini aýryň. Hökümet habar beriş serişdelerine we Internede doly gözegçilik edýär; ol gazetlere we Tele/radioýaýlymarynyň işine gözegçiligi dowam etdirýär.
- *Adam hukuklarynyň goralmagy*: Adam hukuklary hakyndaky hökümet hasabatlaryňyzy düzediň. Adam hukuklaryny goramaklygy ÝHHG, BMG we beýleki adam hukuklary boýunça ýöriteleşdirilen guramalary bilen ýakyndan hyzmatdaşlyk etmekligiň netijesinde gowulandyrmak mümkindir.

Ykdysady bölekde özgerdişiň tankydy meseleleri aşakdakylary içine alýar:

- *Nyrhlara, Söwda we Walýuta hümmetine gözegçiligi aýyrmak*: Harytlaryň bahasyna gözegçiligi ýatymaly, degişli düzgünleşdiriji esaslar jemgyýetçilik hyzmatlarynyň bahasynyň dikeldilmegini talap edýär. Daşary yurt pulunyň hümmetiniň birligi we ähli hereket edýän geleşiklere gözegçilik. Häzirki döwlet söwda ulgamynyň ýatyrylmagy we häzirki walýuta hümmetiniň resmi we resmi däl hümmetleri anyk bolmadyk eksport salgytlaryny açyk we anyk salgytlara öwürmek.
- *Fiskal Özgertmeler*: Döwlet böleginiň resurslarynyň aýdyňlygyny we jogapkärçiligini gowulandyrmak, esasanam DÝPÄG ýaly ýörite býujet gaznalarynyň işini düzgünleşdirmek, onuň wezipelerini aýdyňlaşdyrmak we býujete çykdaýylaryny integrirlemek, amallaryň auditini geçirmek we netijelerini çykarmak.
- *Hususy bölegi Ösdürmek*: Ykdysadyýetde kärhana hususlaşdyrmaklygy başlamak we maliýe bölegine döwlet gözegçiligini azaltmak arkaly hususy bölegi ösdürmek. Iş gurşawy üçin daşary yurt pulunyň iki hili hümmetini bir hümmete getirmek we häzirki wagtdaky söwda edilýän gözegçiligi aýyrmak we hususy telekeçiler üçin daşary yurt puluny elýeterli etmek zerurdyr.
- *Maliýe Bölegi*: Bank hususlaşdyrmasy we Merkezi Bankyň ähli karz meselelerine, göterim möçberlerine we banklaryň birikdirilmegine edýän täsirini ýatymak arkaly maliýe edaralaryny we araçylygy güýçlendirmek. Merkezi Bank netijeli düzgünleşdiriji we gözegçilik edýän orny eýelemelidir.
- *Oba hojalyk Pudagy*: Döwlet gözegçiligini aýyrmak, önümçilikden döwlet kömek puluny aýyrmak we ýeri ýer eýelerine bermek, şeýle hem hususy oba hojalyk hyzmatlaryny we täjirçilik maliýeleşdirmesini ösdürmek bilen bilelikde oba hojalygynyň ösüşini has-da güýçlendirmek.

Bank tizleşdirilen syýasy we ykdysady özgertmelerinde hususy we döwlet pudaklarynyň ikisine hem maliýe kömegini bermek arkaly tutýan ornuny ýaýbaňlandyrmaga çalyşar. Bu hili **Hemişeki iş ugrynda** Bank strategiki hemaýatkärler bilen nebit-gaz we dokma pudaklarynda, ulag kämilleşdirmesinde, energetik önümçiligini ösdürmekde, KOK karzlaşdyrmaga ýardam bermekde we maliýe bölegini ösdürmekde we ýerli söwda we ykdysady hyzmatdaşlygyna ýardam bermekde uly mümkinçilikleri ulanmaga çalyşar.

Bankyň Türkmenistanda esasy maksady häzirki wagtda hem gelejekde hem hususy bölege ýardam bermekden, hususy telekeçiler üçin maýa goýumlar meselesini gowulandyrmak boýunça Hükümet we raýat jemgyýeti bilen gepleşikleri geçirmekden ybaratdyr. Bu ugur boýunça Bank beýleki HMI-y we iki taraply donorlary ýaly HDÝPG-yň, Dünýä Bankynyň we Aziýa Ösüş Bankynyň hem tagallalaryny doldurýar. Tutuş halkara jemgyýeti bilen golaýdan hyzmatdaşlyk etmek Bankyň esasy ugry bolup galar.

3.2 Pudak Meseleleri we Bank Maksatlary

3.2.1 Kärhana bölegi

Hususy bölegi we telekeçiligi ösdürmek bazar ykdysadyýetine üstünlikli geçmek üçin baş ýörelgeler bolup, Bankyň Esasy iş ugry boýunça esasy üns berjek meselesidir. Hökümet hususy bölegiň ykdysadyýetdäki ornuny makullaýança, **hususy bölegi ösdürmek ýa-da ýaýbaňlandyrmak** degişli netijeleri bermeýär. Öňki strategiýada bellenişi ýaly, şu ýerde hem hususy bölegi ösdürmek üçin düýpli özgerdiş meseleleri görkezilýär, olar:

- **Daşary ýurt pulunyň iki hümmeti:** Daşary ýurt pulunyň hümmetiniň ikiligi, resmi we resmi däl hümmetleriň arasyndaky uly tapawut we hususy telekeçiler üçin daşary ýurt puluna bolan çäklendirilen ygtyýar maýa goýumlary we bahalary we ykdysadyýetiň ähli pudaklarynda serişdeleri ýerleşdirmeklikde böwet bolup durýar. Hkümet daşary ýurt pulunyň hümmetini ykdysadyýete gabat gelýän bir derejä getirmelidir we ony çalyşmaklygy erkin etmelidir. Emma hökümet bu ulgamy goldamaklygyny dowam edýär, Bankyň bolsa bu ugur boýunça nähilidir bir özgertmeleri geçirmek mümkinçiligi örän çäklendirilendir.
- **Hökümetiň gatşmaklygy:** Hususy telekeçileriň önümçiliginiň we söwda işleriniň ählisine döwlet ministrlikleri ýa-da gulluklary tarapyndan gatşmaklyk we gözegçilik alnyp barylýar. Bu bolsa içerki we daşarky maýa goýumlaryna böwet bolýar we hökümet tarapyndan hususy bölegiň bäsdeşligine päsgel berýär. Önümçilik edara görnüşindäki taraplar üçin peýdadan alynýan salgydy 2% edip peseldip öňe gidişlik edenine garamazdan, hökümet gurluşynda hem şeýle özgertmeleri etmek zerur.
- **Döwlet Häkimiýeti:** ÝÖÖB-yň hususy goýumçylary we döwlet kärhanalary bilen üstünlikli hyzmatdaşlykda işleýändigine we olaryň peýdaly goýýan we wagtynda gaýtaryan maýa goýumlaryna garamazdan, döwlet öýjüklü telefon bazary ýaly hususy kärhanalaryň hem döwletden karz we göni maýalaryny alanlaryny goldaýar.
- **Öba hojalyk Özgertmeleri:** Oba hojalyk önümçiliginiň düzümünde, hasyly satmakda we bazary öwrenmekde uly bolmadyk özgertmeler geçirildi. Pagta ekýän, pagta ýygýan we hasyl ýygnaýan kombaýnlar ýaly täze oba hojalyk enjamlaryny almak üçin döwlet tarapyndan alynsa hem, bu bugdaýyň ýa-da pagta hasylynyň önümçiligini ýokarlandyrmady. Hakykatda önümçilik ösmän bir derejede dur, şon üçin bu ugurda bilimi artdyrmaga we agronomçylyga, ýeri dolandyrmaklyga maýalary goýmak, döwletiň satyn

almagyny ýatyrnak, önüm öndürijilere we hususy ýer eýelerine ýa-da kärendeçilerine önümlerini bazarda erkin satmaga mümkinçilik bermek baş meseleler bolup durýar.

Bu meseleleri çözmekde Bankyň mümkinçiligi Esasy iş ugrunda işlemekligi sebäpli çäklendirilen. Hökümetiň syýasy gepleşiklere bolan gatnaşygy we ýurtdaky gowşak özgertmeler maksatnamasy, Banka aşakda görkezilişi ýaly diňe kiçi hususy kärhanalaryna ýardam bermäge ýol berýär:

- **Mikro Maliýeleşdirmek Maksatnamasyny Işe Geçirmek:** Uly bolmadyk söwdagärler üçin karzlaryň çäkliligi we bazaryň başdaky derňewleri kiçi telekeçilere bolan talaplaryň ulydygyny we käbir banklaryň bu hili maksatnama gatnaşmalydygyny görkezdi. Soňky iki ýylyň içinde Merkezi Bank bilen mikro maksatnamasyny durmuşa geçirmek boýunça gepleşikler geçirilmegini dowam etdirilýär (saýlanan karz alyjylar söwdagärleri içine alar, nagt tölegler mümkinçiligi, banklar üçin netije çykarmakda özbaşdaklyk we ş.m.). Ýakyn aýlarda bu mikro maliýeleşdirmе maksatnamasyny durmuşa geçirmek mümkinçiligi boýunça hökümet bilen gepleşikler dowam etdiriler.
- **Söwda Maliýe Maksatnamasyny Ýaýbaňlandyrmak:** SÝBM üç sany bank gatnaşmaga tassyklanyldy. Biri hemme resminamalara gol çekip, üç sany akkreditiw açdy, ikinjisi resminamalara gol çekmekligini tamamlap barýar we beýlekisi Bankdan wagtyň köp geçmegi sebäpli täze tassyklama garaşýar. Bank bu maksatnamany ulanmalygy ýaýbaňlandyrmak boýunça mümkinçilikleri gözlär we Söwda Ýardam Bermek Maksatnamasyny täze banklary çekmek üçin has-da kämilleşdirer.
- **KOK karzlaşdyrmaklyk ugrynyň meseleleri:** Ýatyrylan KOK karzlaşdyrmasy täze, ýagny ýerli hususy banklara gönükdirmek bilen gaýtadan dikeltmek, bu hem Bankyň Esasy iş ugryna gabat geler. Öňki KOK karzlaşdyrmasyna iki sany has işjeň gatnaşýan banklaryň birinde hususy paýdarlar agdyklyk edip, hususy bölekde netijeli bukjasy bardyr. Beýleki bank daşary ýurt bilelikdäki banky bolup, öz işinde hususy bölege gönükdirilendir. Öňki KOK karzlaşdyryş ugry gatnaşygy banklar üçin hiç hili bir ýitgisiz bolup, KOK ugry boýunça hususy taslamalaryň 120 sanysyny, BŞ-ýň 100,000 dollaryndan 200,000 dollary aralygynda karzlary bermek bilen maliýeleşdirdi. KOK ýapylmaka Gatnaşygy Banklar 20 taslama boýunça bahasy BŞ-ýň 4.5 million dollary bahasy bolan turba geçirijisini gurdular, şu sebäpli hem täze KOK karzlaşdyrma ugryny açmaga talap döreýär.
- **Seljerme göni maýa goýumlary ýerli, bilelikdäki** we daşary ýurt hususy kärhanalaryna göni karzlar bermek ýa-da Göni Daşary Ýurt Maýa Goýumlary (GDÝMG) arkaly maliýeleşdirmek. Ilkinji GDÝMG goýlan TMS ýüň ýuwujy kärhanasy üstünlikli işleýär, we indi täze maliýeleşdirmе üçin eksporta gönükdirilen mümkinçilikler gözlenýär. Ýerli kompaniýala ýa-da ygtybarly hemaýatkärleri bolan bilelikdäki kärhanalara göni karzlar, hatda kiçi hem bolsa, göz önünde tutular. Daşary ýurt pulunyň ikiligi we toguň, gazyň mugtlugy bilen bagly bolan baha meseleleri ýüze çykyp durandygy üçin, indiki täze maliýeleşdirmeler aýdyň we anyk bolup, hakyky ykdysady netijelerini bermelidirler. Islendik aýdyň we anyk bolmadyk ýa-sa DÝPÄG-yna ýa-da beýleki döwlet gaznalaryna gatançlary tölemeli taslamalara ýol berilmez. Şeýle hem, Bank girdejileriň ýerleşdirilişi aýdyň bolmadyk taslamalary hem kabul etmez. Hatda Türkmenistan bu meseläni BŞ we ÝB bilen beýleki synçylaryň gatnaşmagynda çözen hem bolsa, uly üns dokma senagatynyň täze taslamalarynda çaga zähmetiniň ulanylmagyna berler.

3.2.2 Maliýe toplumu

Maliýe toplumynda esasy meseleler we geçiş maksatlary ýerli banklaryň mümkinçiliklerini artdyrmakda, olaryň araçylyk wezipesini ýokarlandyrmakdan we olaryň üsti bilen hususy

kärhanalary, kärhana eýelerini we kiçi telekeçileri täjirçilik esaslarda maliýeleşdirmekden ybarat. Banklaryň köpüsi henizem döwlediňki bolup, gözegçilik astynda işleýärler. Döwlet olary hususlaşdyrmaklygy ýa-da döwlet banklaryna daşary ýurt goýumçylaryny girizmekligi göz önünde tutanok. Karzlar örän az we hususy telekeçiler üçin elmydama elýeterli däldir. Senagata, oba hojalygyna we gurluşyga göni karzlar berilmegi dowam etdirilýär. Karz alyjylara baglylykda belli bir nyrhlar belenilmeyär we tölenilmedik karzlar köplenç halatda üýtgedilýär ýa-da möhleti uzaldylýar. Daşary ýurtta öndürilen önümçiligi ýöretmek üçin daşary ýurt pulundaky karzlar örän çäkli. Mundan başga hem, daşary ýurt pulunyň resmi hümmeti we onuň banklaryň balansyna edýän ýaramaz täsiri hususy banklara goýumlary goýmaklygyň amatsyzdygyny görkezýär.

Bankyň Maliýe Pudagynda geçiş meseleleri çözmeklige bolan täsiri Bankyň Esasy iş ugrynda işlemekligi bilen çäklendirilýär, ýagny hökümetiň syýasy gepleşiklere üstleý garamaklary, maliýe pudagynda hiç hili özgerdiş maksatnamalaryň bolmazlygy, esasanam täze maýanyň goýulmagyna we bilelikdäki hyzmatdaşlyga bolan garaýyş. ÝÖÖB KOK we SÝBM-yň dowam etmekligi HMHÖ bilen üç sany bank tanyş edildi. TMB gözegçilik ediji bolup, depozit ulgamy eýýäm üç ýyl bäri laýyk işleýär. Bankyň iş maksatlary aşakdakylardan ybarat bolar:

Mikro Maliýe Maksatnamasyna Enjamlaýyn Ýardam Bermek: Mikro karzlary boýunça salýlanan hususy maliýe araçylary üçin maliýeleşdiriji gaznalar gözlener. Enjamlaýyn Ýardam bermek bilen iň bolmanda iki sany hususy bankyna mikro maksatnamalaryny ösdürmeklige mümkinçilik bermek bilen Mikro maksatnama maliýeleşdirilmedik esaslarda, olaryň manat pullaryny karz bermekden işe giriziler. Bu MKK karzlaşdyryşdan öňki basgançak Banka hyzmatdaş banklaryň garaşsyzlygyna, ýagny olaryň beýlekilere görä karz amallarynda eleýeterligiň, göterimleriň we nagt tölegleriň amatlylygyna baha bermäge mümkinçilik berýär.

KOK we SÝBM ugurlaryna Enjamlaýyn Ýardam bermek: Bank ýerli karz maslahatçylaryny KOK ýardam bermek üçin maliýeleşdirmekligini we söwda maliýesi boýunça ýerli banklar üçin sapaklary geçirmekligini, umumy we bank seljermesini we dolandyryşy dowam eder.

3.2.3 Nebit we gaz pudaklary

Nebit we gaz pudaklarynyň baş maksatlary şulardyr: kenarýaka we Kaspide nebitiň we gazyň çykarylmagyna we ösüşine maýa goýumlary ýokarlandyrmak, energetika boýuna döwlet maliýe hereketiniň aýdyňlygyny, DÝPÄG we býujetiň aýdyňlygyny gowulaşdyrmak we içerki sarp edişi dogrulamakdyr. Kaspiý deňzini nebita taslamalaryny üpjün edýän Önümi Paylaşmak Hakyndaky Ylalaşygyň (ÖPhY) işiniň peselmegi täze bir mesele bolup durýar. Bu degişli döwlet gulluklarynda bilimli we ylymly adamlaryň işinden boşadylyp, degişli adamlaryň alynmazlygy bilen baglydyr.

Bu meseleleri çözmek boýunça tankydy özgertmeler aşakdakylary öz içine alar:

- DÝPÄG-yny aýdyňlaşdyrylan açyk gazna öwürmek. Bu gaznanyň amallarynyň (bu hili banklar Gazagystanda we Azerbeýjanda hem bar) ähli maliýe gelip düşmelerini dogry hasaplamak we amallary köpçülige aýan etmek bolor. DÝPÄG-yndan býujetden daşary gerek bolandan artyk çykdajylar edilmez. ÝÖÖB tarapyndan goldanylyan Dünýä Banky tarapyndan bu ugurlar boýunça özgertmeler hakynda Hökümete teklipler edildi.
- Türkmenistanyň energetik pudagyndaky maýa goýumlary hakyndaky çözgütleri dogry meýilnamalaşdyrmak we bar bolan çeşmeleri dogry ulanmak, döwlet energetik toplumynyň içinde maglumaty ýerleşdirmek ulgamlaryny we hasaba alnyş ölçeglerini düýpli üýtgetmegi talap eder. Mundan başga-da, energetika toplumu eksportdan gelýän girdejileri daşary ýurt pulunyň resmi hümmeti bilen çalyşmak we durnukly walýutany gaznalara bermek arkaly

başga pudaklara kömek maýalaryny berýär, bu bolsa onuň uzak möhletli maýa goýum maksatnamalaryny ösdürmeklik üçin onuň täjirçilik mümkinçiliklerine zyýan ýetirip biler.

- ÖphY GMgS-ini gaz çykarmaklyga, ony ösdürmeklige we önümçilige goýmak.

Bu hili özgertmeleriň geçirilmezligi we Bankyň Esasy iş ugry boýunça işlemekligini dowam etdirmekligi milli serişdeler pudagyna maliýäniň goýýulmagyna şübhe döreder. Döwlet gatnaşygynyň az we taslama girdejileri daşyndan goragly bolsa, aşakdakylar boýunça maliýeleşdirme mümkinçilikleri ýüze çykyp biler:

- Bar bolan turba geçiriji taslamalaryna ýardam bermek ýa-da/ we uzalmak, HME-y bilen syýasy gepleşikleri geçirmek we hyzmatdaşlyk etmek arkaly Trans Kaspiý Turba Geçirijisi, Türkmenistan-Owganystan-Pakistan Turba Geçirijisi we Merkezi Aziýa Merkezi-3 turba geçirijisi ýaly täze taslamalary ösdürmek.
- Daşky gurşaw üçin wajyp bolan gazy ulanmaklyk we tok önümçilik taslamalary, şeýle hem birikdirilen gazyň yanyp durmaklygy uly mesele bolup durýar.

3.2.4 Infrastruktura bölegi

Mugt elektrik togy we gazy, benzin we ýangyç üçin arzan bahalary bilen, infrastukturadaky baş mesele döwlet infrastrukturanyň täjirçilik işine geçmäge başlamagy üçin nyrh möçberlerini ýokarlandyrmak bolup galýar. Türkmenbaşy Portunyň taslamasynda bu belli bir böleginde amala aşyryldy, sebäbi talap edilýän nyrh ýokarlanmalary, ýerli ilat tarapyndan däl-de, daşary ýurt ulag kompaniýalary tarapyndan çekildi. Mundan başga-da, Müdiriýet tarapyndan kabul edilen Aşgabat-Mary ýolunyň taslamasy esasanam, Hökümetiň ýangyjyň bahasyny biraz galdyrmaklygy ret etmegi sebäpli 1999 ýylda ýatyryldy. Içerki nyrlaryň ýokarlanmagy, ýagny döwlet infrastrukturanyň ýyladyş, yşkandyryş we suw bilen üpjün etmek ýaly baş zerurçylyklary ýaly garyp bölege niýetlenilýän kömek pullary bilen birleşdirilmelidigi görnüp dur.

Öňki strategiýadaky ýagdaýda bolşy ýaly, Bank döwlet böleginde Esasy iş ugry boýunça işlemez. Eger Bankyň Aralyk iş ugry boýunça hereket edýän şertler, infrastrukturanyň täjirleşmegine ýardam berýän taslamalar, satuwlary amala aşyrmagyň döwlet usulyndaky üýtgeşmeler, Hökümet býujetiniň aýdyňlygynyň we hasaba alnyşynyň ýokarlanmagy, we maliýe hasabatlaryny görkezmek we döwlet maýa goýumlaryndaky gurşaw ölçegleri Bankyň geçişe ýardam bermeginiň esasy guraly boljak baş geçiş meseleleridir. Nyrh özgertmelerine we täjirleşmä goşmaça, halkara guramalary bilen ýakyndan hyzmatdaşlygy dowam etdirmek, esasan hem HMI we Dünýä Banky bilen hyzmatdaşlyk ürän ähmiýetlidir.

4. BEÝLEKI HME WE HEMMETARAPLY DONORLAR

4.1 Halkara Daşary Ýurt Pul Gaznasy (HDÝPG)

Türkmenistan 1992-nji ýylyň Ruhnama aýyndan bäri HDÝPG agzasy bolup gelýär. 1999-njy ýylda Türkmenistandaky wekili yzyna çagyrylandan soň, HÝPD-yň Aşgabatda ýerli wekili bar. 1999-njy ýyldan soň 2004-nji ýylda Afrikada IV maslahat geçirildi, emma hasabat 2005-nji ýylda hemme talaplara laýyk gelýän hasabat 2006-njy ýylyň Türkmenbaşy aýyna çenli HDÝPG-yna berilmedi. Türkmenistan bu hasabatyň çap edilmezligini talap etdi.

4.2 Dünýä Banky /HMK

Türkmenistan 1992-nji ýylyň Ruhnama aýynda Dünýä Bankynyň Topary bilen Ylalaşyklara gole çekdi. Türkmenistan 1993-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda HMGKG-yň agzasy we 1997-nji ýylda HMK agzasy boldy. 1996-njy ýylda bári Dünýä Bankynyň Aşgabatda Aragatnaşyk Ofisi bar. Birinji Döwlete Ýardam Bermek Strategiýasy Türkmenistan üçin 1997-nji ýylda tassyklanyldy. Dünýä banky ýurtda iň garyp welaýat bolan Lebap welaýatyny ösdürmek boýunça maksatnamany (1998 ý.), Jemgyýetçilik-Döwlet çykdaýjylaryny Dolandyrmaklygy (1999 ý.) we Ýaşayyş şertleriniň Ölçeglerini Gowulandyrmak boýunça hasabaty (2001 ý.) taýýarlady.

1990-njy ýyllarda Türkmenistana berlen 3 sany karzyň BŞ-yň 25 million dollaryndan ybarat bolan soňky karzy Institut Gurluşygyna/Enjamlaýyn Ýardam bermek Karzy (IGEÝBK) üstünlikli durmuşa geçirilendigi sebäpli 2003-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda ýapypdy. 2004-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda Dünýä Banky Halkara Hasaphana Ölçeglerine bölünip berlen soňky grandyny ýapdy. Häzirki wagtda Dünýä Bankynyň Türkmenistanda kiçi maksatnamasy we ýerli DDG-yna ýardam berýän Kiçi Grant Maksatnamasy bolup, hiç hili bir uly hereket edýän maksatnamasy bolman, ýakynda hem hiç hili karz we/ýa-da enjamlaýyn ýardam bermeklik göz önünde tutulmaýar.

2005-nji ýylda Türkmen hökümeti Dünýä Banky bilen Bankyň kynçylyk çekýän ugurlary boýunça Türkmenistandaky işini dikeltmek hakynda ylalaşyga gelindi ýagny; i) girew maddasynyň bozulmagy; (ii) daşky bergi hakynda Bankyň Bergi Hasabat Ulgamyna hasabat berilmezligi we (iii) iş böwetleri (mes. wizalary almak boýunça kynçylyklar). Türkmen hökümeti bu meseleleri çözmeklige tarap birnäçe hereketleri edip, Dünýä Banky bilen gepleşikleri geçirmekligini dowam edýär.

4.3 Aziýa Ösüş Banky (AÖB)

AÖB-yň Müdiriýeti Türkmenistanyň agzalygyny 2000-nji ýylyň Alp Arslan aýynda makullady. AÖB 2002-nji ýylyň Magtymguly aýynda Aşgabatda aragatnaşyk ofisini açyp, 2002-2004 ýyllar üçin niýetlenen Aralyk Iş Strategiýasy boýunça işleýär. Bu strategiýa entek dikeldilmedi. Munda Türkmenistan üçin hiç hili karzlar göz önüne tutulmadyk bolup, diňe ýerli hyzmatdaşlyga ýa-da Owganystany dikeltmeklige gönükdirilen taslamalary özüne alýar. Häzirki AÖB-yň enjamlaýyn ýardam bermek taslamasy üç sany ýerli taslamalary öz içine alýar; Türkmenistan-Owganystan-Päkistan (TOP) gaz turba geçiriji taslamasy (2004-nji ýylda tamamlandy), ýeri dolandyrmak we daşky gurşaw maglumatlaryny dolandyrmak taslamalary. TOP taslamasy häzirki wagtda güýçli depginde bolup, soňky aýlarda Russiýa hem goşmaça turba geçirijisini geçirmeklige höwes döredip, Aşgabatdaky ýolbaşçylygyň ýygnaşygynynda gatnaşyjylary gorlaryň ätiýaçlyklarynyň BŞ-yň 3.6 milliard dollary möçberinde bahasy bolan turba geçirijisini geçirmeklige mümkinçilik berýändigini tassyklady. Indiýa hem gatnaşmaklyga isleg bildirdi, emma entek degişli täjirçilik hemaýatkät tapylanok.

4.4 Yslam Ösüş Banky (YÖB)

Türkmenistan 1997-nji ýyldan bári YÖB-yň agzasy bolup durýar. YÖB saglygy goraýyş merkezlerini gurmak, nebit tankerini satyn almak, Mary-Tejen ýoluny abatlamak, obany suw bilen üpjün etmek we döwlet aragatnaşyk kompaniýasy üçin optiki signallaryny berýän süýüm-optiki kabeliniň elementini almak ýaly taslamalary içine alýan umumy bahasy BŞ-yň 74.3 million dollaryndan ybarat bolan 11 sany taslamany ýerine ýetirdi. Taslamalaryň ikisi eýýam tamamlanyp, BŞ-yň 48 million dollary tölenildi.

4.5 BMGÖM

BMG-yň Türkmenistandaky işi we maksatnamalary Türkmenistanyň Hökümeti bilen 2004-nji ýylyň Baýdak aýynda ylalaşylan Birleşen Milletler Guramasynyň 2005-2009-njy ýyllarda Ösüşe Ýardam Bermek Maksatnamasy (BMGÖÝBM) boýunça geçirilýär. Bu maksatnama Türkmenistanyň Hökümetiniň öňde goýan meselelerine, BMG-yň we Altyn Asyry Ösürmek Maksatlaryna gönükdiriler. BMG-yň we onuň gulluklarynyň Türkmenistandaky işi üç sany ugra gönükdiriler: (a) ykdysady we durmuş syýasatyny we maksatnamalaryny ösdürmek, (b) esasy jemgyýetçilik hyzmatlary we (ç) daşky gurşaw.

Türkmenistanyň Hökümeti bilen bilelikde işleşmek bilen, BMGÖM Türkmenistany 2020-nji ýyla çenli ösdürmekligiň Milli Maksatnamasynda bellenen wezipeleri ýerine ýetirmek, şeýle hem Altyn Asyry Ösdürmek üçin Türkmenistanyň Hökümetiniň geçirýän işlerine ýardam berýär. Döwlet edaralary BMGÖM-sy bilen milli ätiýaçlandyryş ulgamyny kämilleşdirmek, durnukly adam ösüşi üçin öňdebaryjy enjamlary girizmek, AIDW/SPID kesellerinden we beýlekilerden goaramak üçin adam we degişli mümkinçiliklerini gurmak we döretmek ýaly BMG-yň taslamalary we maksatnamalary boýunça hyzmatdaşlyk edýärler.

BMGÖM-yň 2005-2009-njy ýyllarda etjek çykdajylary Regulýar Serişdeleriniň BŞ-yň 5.5. million dollaryndan we Beýleki Serişdeleriň 3.9 million dollaryndan ybarat bolup jemi BŞ-yň 9.4 million dollaryny düzer.

4.6 ÝB

Türkmenistan üçin bir ýylky býujet 5 million ýewro golaý bolup, Merkezi Aziýa üçin ýyllyk býujet, içine Merkezi Aziýa ýurtlary bilen hyzmatdaşlyk etmekligiň 15 million ýewrosyny alamk bilen, 60 million ýewrodan ybaratdyr. Türkmenistan şeýle hem ÝB-iň Gara Deňizdäki «Baku» prosesi, Kaspiý howdanynda energetika we transport hyzmatdaşlygy, GDAEÝB taslamasy bilen ýardam berilýän Inogate (Energetika), Traceca (Ulag) ýa-da Merkezi Aziýa üçin Serhet Dolandyryşy Ösdürmek Maksatnamasy we Merkezi Aziýa Neşekeşlige Garşy Meýilnama ýaly işlere gatnaşýar. Türkmenistan şeýle hem Kaspiý deňziniň Daşky Gurşaw Konwensiýasyna hem gatnaşýar. Enjamlaýyn ýardam bermek maksatnamalary üçin bölünen býujet ykdysady ösüşi, mümkinçilik dörediji we nfrastruktura maýa goýumlaryny durnukly saklamaga ukyplydyr. Ykdysady özgertmeler, KOK we obany ösdürmek, bilim, söwda, energetika, suw we daşky gurşaw ýaly meseleler hem göz önünde tutulýar.

4.7 ÝHHG

Ýewropada Höwpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk Guramasy (ÝHHG) ynamy we ygtybarlygy gurmaga, ykdysadyýetiň bazar ykdysadyýetine geçirmekligi tizleşdirmegä we ýurda demokratizasiýalaşdyrma işinde ýardam bermäge, hukuk özgertmelerini durmuşa geçirmeklige gönükdirilendir.

ÝHHG ýerli häkimiýet bilen gepleşikleri geçirmekligini we hyzmatdaşlygy dowam etdirmekligi, ýurdy ÝHHG-yň işlerine çekmekligi we Halkara Guramalary bilen işleşmekligini ýaýbaňlandyrmagy göz önünde tutýar. ÝHHG ýörelgeleriniň elýeterligini we milli kanunçylyga we syýasaty geçirmekligi ýokarlandyrmaga ugur alýar.

Baş meseleler: (a) neşe getirilmeginiň önüni almak, ýaraglar we jenaýatçylyk; (b) hususy kärhanalaryň ösüşine ýardam bermek, aýal telekeçileri we ýaş kärhana eýelerini goldamak; ç) Türkmenistanyň Milli Daşky Gurşawy Goramak Meýilnamasynyň durmuşa geçirilmegine ýardam

bermek we ýurduň BMGÖM/ÝHHG/BMGDGM gatnaşmaklygyny gazanmak, (d) kazylary, aklawjylary, kanunüýlyk gulluklaryny okatmak; e) raýat jemgyýetine ýardam bermek we (ä) bilim böleginde mümkinçilik döretmek. Ýyllyk býujet 1.2 million ýewrodan ybarat.

III. GOŞUNDYLAR

1-nji Goşundy	Syýasy Kesgitleme
2-nji Goşundy	Gol çekilen Bank amallary
2A Goşundy	ÝÖÖB-nyň şu günki Işi
2B Goşundy	Pudak arapyndan Gol çekilen Bank amallary
3-nji Goşundy	Häzirki bukja gurlary
4-nji Goşundy	EH Taslamalary
5-nji Goşundy	EH Turba Geçiriji Taslamasy
6-njy Goşundy	Hukuk geçişi
7-nji Goşundy	Saýlama Ykdysady Görkezijileri
8-nji Goşundy	Geçiş Meselelerini Bahalandyrmak
9-njy Goşundy	Iki taraplaýyn Kömek

1-NJI GOŞUNDY: SYÝASY KESGITLEME

Bank Türkmenistanyň birnäçe ýyllaryň dowamynda köp partiýaly demokratiýa, köp dürli jemgyýet we bazar esasy ykdysadyýete tarap geçiş ösüşiniň ýoklugy bilen aladalanýar. 2002-nji ýylda Türkmenistan üçin soňky Strategiýanyň kabul edilmeginden bäri häkimiýetleriň 1-nji Maddanyň prinsiplerini ýerine ýetirmeklerinde hiç hili oňatlaşma görünmeýär.

Iki ýyl mundan ozal Türkmenistan üçin strategiýada bellenen meseleler şu wagt hem bar, sebäbi Türkmenistandaky ykdysady ýagdaý hem syýasy ýagdaý hem gowulaşmady. Türkmenistan şu wagtam ýeke partiýaly döwlet. Üç ýyldan geçirilmeli saýlawlar bäsdeşlikli bolar ýaly biraz üýtgedilmegini talap edýär. Häkimiýet prezidentlikde jemlenip kanun ýa-da kazyýe tarapyndan deňleşdirilmeýär. Hökümet telewideniýä we radio ýaýlymlaryna, şeýle hem gazet-žurnallara we internete doly gözegçilik edýär. Prezidentiň işini tankyt etdirmeýän gurşaw erkin söze böwet bolýar. Raýat jemgyýeti gowşak we DDG-y erkin işläp bilenoklar.

Kiçi dini guramalaryny bellige almaklyk ýola goýulýar, pagta hasylyny ýygnamaklykda çaga zähmetiniň ulanylmagy peselýär, ÝHHG, BMG we adam hukuklary toparlary tarapyndan galdyrylan ölini jaýlamak meselesi gowulaşdyrylanok. Bilim ölçegleri betەرleşýär we düýpli mesele bolup durýar.

Halkara jemgyýeti Türkmen döwleti bilen gepleşikleri geçirmekligi dowam edýär. Soňky aýlarda Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan ÝB we ÝHHG ýokary wezipeli adamlaryny birnäçe gezek kabul etdi. Nowruz aýynda ÝHHG Ofis başlygynyň sapary syýasy özgertmelere we demokratiýalaşma başlamaklyga gönükdirilip, guramanyň bu işde kömek bermäge taýýardygyny tassyklady.

Syýasy Ýagdaý

Türkmenistan GDA döwletleriniň içinde bir partiýaly döwlet bolmaklygyna galýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda başga hiç hili partiýa bellige alynmady we plýuralistik syýasatyna geçmek boýunça hiç hili hereket edilmedi.

Konstisusiýada Türkmenistanyň döwlet gurluşynda Prezidentiň baştutanlygynda ýerine ýetiriji, kanun çykaryjy we Türkmenistanyň Ýokary Kazyýetiniň bardygyny görkezilýär. Hakykatda häkimiýet Prezidentiň elinde bolup, syýasatda monopoliýany saklaýar. Ýurdy dolandyrmakdan başga, prezident ýurtdaky partiýanyň başlygy, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetniň Başlygy (Premýer ministr wezipesi) we Halk Maslahatynyň başlygy bolup ndurýar. Halk Maslahaty GDA hiç birisinde bolman, döwletde konstitusional meselelerini çözmeklik boýunça iň ýokary edaradyr. 2003-nji ýyldan bäri Saparmyrat Nyýazow Halk Maslahatynyň Ömürlük başlygy bolup durýar.

Türkmenistanyň prezident saýlawlary 1992-nji ýylda geçirilip, onda diňe ýekeje wekil, ýagny Saparmyrat Nyýazow boldy. Bäsdeşlikli saýlawlary geçirmek üçin başga wekilleriniň bolmazlygy, ÝHHG/DIWAHO saýlawlara baha bermekden boşatdy. Türkmenistanyň baştutany 2010-njy ýylda pensiýa gitjekdigi hakynda birnäçe gezek nygtady.

Mejlise soňky saýlawlar 2004-nji ýylda 131 sany wekiliň gatnaşmagynda geçirilip, ondan 50-si saýlandy. Wekiller dürli döwlet wezipelerini eýeleýän raýatlardyr. ÝHHG/DIWAHO saýlawlara syn etmek üçin çagyrylmady.

Türkmenistanyň Prezidenti gelejekde edilmeli syýasy özgertmeleri belledi. Muňa laýyklykda täze partiýalara rugsta berile, eger olar bir-birlerine çapraz gelmeseler. Prezident

saýlawlary bäsdeşlikli esasyda wekilleri saýlamak bilen, Prezidentiň ýolbaşçylygyndaky ýörite komissiýanyň gatnaşmaklygynda geçiriler. Saýlawlar etraplarda 2006-njy ýylda, welaýatlarda 2007-nji ýylda we 2008-nji ýylda Mejlisde geçiriler. 2009-njy ýylda geçiriljek prezident saýlawlary saýlawlary tamamlar.

Adam hukuklarynyň ýagdaýlary

Soňky iki ýylda adam hukuklary pesligine galýar. 2005-nji ýylyň Sanjar aýynda BMG-nyň Baş Assambleýasy Türkmenistanda adam hukuklarynyň ýagdaýy hakynda «Türkmenistanda ýüze çykýan adam hukuklaryny bozmaklygyň dowam etmekligi» rezolýusiýasyny kabul etdi.

Adam hukuklarynyň bozulmalarynyň rezolýusiýada görkezilen uzyn sanawy, ähli repressirlenen syýasy oppozisiýa hereketlerini; özbaşdak tussag etmeleriň üsti bilen kanunçylygyň bozulmalary, erkin gürlümäge bolan hukugyny matamlan adamlaryň basylymagy ýa-da gözegçilik astynda saklanmagy; Gyzyň Haç Ýarym Aýy Halkara Komitetiniň bendilikdäki adamlara barmaklaryna rugsat berilmezlik; gazetlere, telewideniýa we internete doly gözegçilik (daşary ýurt telewideniýe ýaýlymlaryna ýer hemralary arkaly arkaýyn görülyär); döwlet syýasaty tankyt etmezlik we ýerli habarçylaryň gysylmagy; erkin pikirlemegiň, wyždanyň, diniň we ynanyň bellige alyş işini bur erkinlikleri çäklendirmek üçin ulanmak arkaly bolmazlygy we şunuň bilen hem azlyk edýän milletleri bilim we işe alamklykda kemsitmek.

Rezolýusiýa şeýle hem Türkmenistan Hökümetiniň 2002-nji ýylyň Sanjar aýynda Türkmenistanyň prezidentiniň janyna kast etmäge edilen synanyşykdan soň derňew, kazyýet we tussag edilmek meseleleri babatynda ÝHHG-nyň Moskwa Mehanizminiň ýörite habarçysynyň takydy belliklerine jogap berip bilmeýändigini belledi.

Soňky strategiýadan soň iki sany ugurda adam hukuklaryna degişli biraz oňatlaşma boldy. Bu kiçi dini toparlara we çaga zähmetiniň ulanylmagy babatyndadyr. Hökümet goşmaça dini toparlaryň hereket etmegine rugsat berdi we 4 sany bendini boşatdy. Prezident şeýle hem çaga zähmetiniň ulanylmagyny gadagan edýän karara gol çekdi. Bu bolsa hasyl ýygnaýan döwründe çaga zähmetiniň ulanylmagyny azaltdy. Adam hukuklary boýunça garaşsyz synçylaryň bellemegine görä bu çaga zähmetini ulanmazlyk hakyndaky kanunlaryň doly ýerine ýetirilýändigini görkezmeýär, şu sebäpli kanunyň doly ýerine ýetirilmegini üpjün etmek gerek.

Beýleki zähmet hukuklaryna degişli bolan mesele, bu hem kärdeşler arkalaşyklarynyň işine döwletiň gatyşmaklygydyr. 2006-njy ýylyň Nowruz aýyndaky BŞ Döwlet Departamentiniň hasabatyna görä, Türkmenistanda adam satmak meselesi ýok.

Türkmenistan bilen ÝB-iň arasyndaky Hyzmatdaşlyk Ylalaşygyna degişli bolan Aralyk Ylalaşygy tassyklanýança, Ýewropa Parlamentiniň Daşary İşler Komiteti adam hukuklaryna degişli bolan kâbir höweslendirmeleri bermek hakyndaky pikiri teklip etdi, ýagny bu ölüm jezasynyň ýatyrylmagy, çaga zähmetiniň gadagan edilmegi, bendilikden boşatmak we Türkmenistanyň gepleşikleri geçirmäge bolan islegleri ýaly meselelere degişli bolar.

Bu netije adam hukuklary boýunça garaşsyz toparlar tarapyndan tankyt edildi, Olar ölüm jezasynyň täzelikde däl-de eýsem 2000-nji ýylda ýatyrylandygyny, çaga zähmetiniň ulanylmagy bolsa henizem doly ýatyrylmadygyny we bendilikden syýasy jenaýatkarlaryň boşadylmadygyny nygtadylar. Aralyk Ylalaşyk söwda meselesine degişli bolup, adam hukuklary we demokratik meselesini hem öz içine alar. ÝB Komissiýasy Aralyk Ylalaşygyna ýardam berip, munuň şu wagtky hökümet bilen geçirilýän adam hukuklary barasyndaky gepleşikleriň bür bölegidir diýip nygtaýar. Gepleşiklerde uly ösüşler bolmasa hem, Türkmenistan

sebitiň daşky gurşaw syýasatyna, serhet dolandyryşyna we neşe/energiýany geçirmek meselesine gatnaşýar.

Adam hukuklaryny goramaklyk boýunça düýpli meseleler bar, ýöne bilim ölçegleriniň peselmegi türkmeniň has-da geljek nesillere zyýan ýetirjek. Jemgyýetçilik bilimleri tebigy bilimlerden we ykdysadyýetden agdyklyk edýär. Rus dili sapaklary azaldyldy; ýokary okuw jaýlaryna sanlyja talyp kabul edilýär; sapak tertibi Türkmenistanyň Prezidentiniň ýazan Mukaddes Ruhnama predmetinden doldurylan. Prezidentiň goşgular kitaby hem okuw sapaklaryna girizilen. Ruhnamanyň öwrenilmegine berilýän sapaklaryň agdyklyk etmekligi, beýleki akademiki predmetleriň öwrenilmegine wagty ýetirenok.

Daşary Syýasat

Türkmenistanyň daşary syýasaty hemişe bitaraplyk ugry boýunça alnyp barylýar. Türkmenistanyň bitaraplygy BMG-y tarapyndan makullandy. Ruhnama aýynyň 11-indäki wakalardan soň Türkmenistan çäginde harby hereketler üçin ulanmaga berilmegini gadagan edýän öz bitaraplygyny gaýtadan tassyklady, emma Owganystana gumanitar kömeginiň berilmegine rugsat edýär.

Owganystandan neşäniň getirilmegi we şuna meňzeş korrupsiýa meseleleri aladalandyrylar. Durnukly Owganystan Türkmenistan üçin amatlydyr, sebäbi Türkmenistan Trans Owganystan gaz turba geçirijisiniň üsti bilen gazy Päkistana, soňam mümkin bolsa Indiýa satmaklygy göz önünde tutýar.

GDA mejburi agzasy bolup Türkmenistan iki taraply gatnaşyklary amatly görüp, Russiýa we Belarusiýadan başga Türkmenistanyň Merkezi Aziýadaky 4 sany goňsy ýurduny içine alýan Ýewraziýa Ykdysady Jemgyýeti ýaly köptaraplaýyn gatnaşyklardan daşda durýar.

Tebigy gazyň we nebitiň bolçulygy daşary syýasatynyň baş meselesi bolup durýar. Esasy gaz eksport bazarlary bolan Russiýa we Ukraina Türkmenistanyň baş ykdysady hyzmatdaşlary bolup durýarlar. Şu ýyl Eýran hem gazy iki esse artyk satyn almagyny başlady.

Trans-Owgan turba geçirijisi boýunça gepleşiklere goşmaça, häzirki wagtda Türkmenistanyň, Owganystanyň we Päkistanyň wekilleri bilen birlikde Indiýanyň wekilleri hem gatnaşýar. Bu ýerde Kaspiý deňziniň düýbünden Azerbeýjana, soňam Türkiýä geçiriljek Trans-Kaspiý gaz turba geçirijisi hakyndaky mesele hem galdyryldy. Şeýle hem Hytaýa gaz turba geçirijisiniň gurulmagy hem mümkindir. Bu taslamalaryň gelejegi wajyp daşky gurşaw, hukuk, maliýe we geosyýasy meselelerine baglydygy sebäpli entek takyk däl.

5 sany deňiýaka döwletleri bolan Russiýanyň, Gazagystanyň, Azerbeýjanyň, Türkmenistanyň we Eýranyň arasynda zygiderli duşuşyklar geçirilip birnäçe meseleler boýunça ylalaşyk gazanylsa hem, Kaspiý deňziniň hukuk statusy henizem çözülenok.

2-nji GOŞUNDY: GOL ÇEKILEN BANK AMALLARY

2A GOŞUNDY: ÝÖÖB-ÝŇ ŞU GÜNKI IŞI

(2006-njy ýylyň Nowruz aýynyň 31-ine, million ýewro)

Amalyň ady	Gol çekilen senesi	Taslama bahasy	ÝÖÖB-ýň maliýesi	Karz	Paýlar	Iş derejesi
AIG Ýüpek Ýoly Gaznasy	25/09/97	5.9	1.4	0.0	1.4	Ýapylyar
Baring Vostok Husuy Paýlar Gaznasy	13/12/00	4.3	1.9	0.0	1.9	Tölenilýär
GMgS - TMS Ýüň ýuwujy	08/07/03	1.8	0.6	0.0	0.6	Disbursing
GMgS - TMS Ýüň ýuwujy II	07/09/05	1.5	0.8	0.8	0.0	Ýapylyar
Dragon Oýl	20/12/99	429.2	49.5	49.5	0.0	Tamamlandy
Eksporta gönükdirilen Karz Ugry (Türkmenistan)	24/11/94	7.1	7.1	7.1	0.0	Ýapylyar
Ilkinji NIS Ýerli Gaznasy	21/11/94	0.6	0.3	0.0	0.3	Ýapylyar
Gap Turkmen	05/01/96	74.3	26.4	14.4	11.9	Ýapylyar
Gap Turkmen 2	10/11/99	13.3	3.4	0.0	3.4	Tamamlandy
Gap Turkmen 3	19/01/02	8.8	8.8	8.8	0.0	Ýapylyar
NIS Dikeldiş Gaznasy	16/03/00	1.3	0.3	0.0	0.3	Ýapylyar
Türkmenbaşy Portuny Ösdürmek	18/12/97	38.4	24.8	24.8	0.0	Ýapylyar
Jemi		586.4	125.2	105.4	19.7	

2B GOŞUNDY: PUDAK TARAPYNDAN GOL ÇEKILEN BANK AMALLARY

(2006-njy ýylyň Nowruz aýynyň 31-ine, million ýewro)

Pudak Iş Topary (PIT)	Pudak Topary	Taslama №	Taslama bahasy	ÝÖÖB maliýesi	Karz	Paýlar	Borçnama paýy %s
Energetika	Tebigy Çeşmeler	1.0	429	50	50	0	40%
Goşmaça Energetika		1.0	429	50	50	0	40%
Maliýe Edaralary	Bank Karzy	1.0	7	7	7	0	6%
	Paý gaznalary	0.2	12	4	0	4	3%
Goşmaça Maliýe Edaralary		1.2	19	11	7	4	9%
Umumy Senagat	Umumy Senagat	2.0	100	40	24	16	32%
Goşmaça Umumy Senagat		2.0	100	40	24	16	32%
Infrastruktura	Ulag	1.0	38	25	25	0	20%
Goşmaça Infrastruktura		1.0	38	25	25	0	20%
TÜRKMENISTAN JEMI		5.2⁶	586	125	105	20	100%

⁶ Dragon Oýl, Gap Türkmen (üç taslama bir diýlip hasaplanan), TMS Ýüň ýuwujy (iki taslama bir diýip hasaplanan), Türkmenbaşy Portuny Ösdürmek we Eksporta gönükdirilen Karz Ugry. 0.2 Türkmenistanyň ýerli gaznalarda paýyny görkezýär.

3-NJI GOŞUNDY: HÄZIRKI BUKJA GORLARY

(2006-njy ýylyň Nowruz aýynyň 31-ine, million ýewro)

	Bukja*	Ulanylmadyk borçnamalar	Hereket edýän Aktiwler*
GMgS - TMS Ýüň ýuwujy	0.6	0.0	0.6
GMgS - TMS Ýüň ýuwujy II	0.7	0.1	0.6
Eksporta gönükdirilen Karz Ugry (Türkmenistan)	0.8	0.0	0.8
Gap Türkmen	11.9	0.0	11.9
Gap Türkmen 2	0.0	0.0	0.0
Gap Türkmen 3	3.5	0.0	3.5
Ýerli SÝBM: Päkistanyň Milli Banky (Türkmenistan)	0.0	0.0	0.0
Ýerli SÝBM: Senagat Banky	0.0	0.0	0.0
Türkmenbaşy Portuny Ösdürmek	15.8	0.0	15.8
	33.3	0.1	33.2
AIG Ýüpek Ýoly Gaznasy	0.5	0.5	0.0
Baring Vostok Hususy Paýlar Gaznasy	0.5	0.4	0.1
	1.0	0.9	0.1
	34.3	1.0	33.3

4-NJI GOŞUNDY: TÜRKMENISTANDAKY EH TASLAMALARY

Taslamanyň Ady	Ýewroda ýerine ýetirileni	Ýewroda töleneni	Gaznanyň tassyklan senesi	Ýerine ýetiriş derejesi	Pudak	Maliýeleşdiriş kody
Gaz Pudagyny ösdürmek strategiýasy	74, 569	74, 569	27/08/93	Ýapyldy	Energetika	TUR
Gaz Pudagyny ösdürmek strategiýasy	111, 574	111, 574	01/10/93	Ýapyldy	Energetika	TAI
Bank Özgerdişi we KwOK Ösdürmek	192, 898	192, 898	01/12/93	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	JAP
Bugday we girdejili senagat: ýerine ýetiril-mekligiň seljermesi	98, 524	98, 524	01/04/94	Ýapyldy	Önümçilik	POR
Karzyň eksporta gönükdirilen ugry – Kärhana Gurluşygy	196, 000	196, 000	01/08/94	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	JAP
Karzyň eksporta gönükdirilen ugry – Taslama taýýarlygy	45, 868	45, 868	16/09/94	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	SPA
Iş boýunça maslahat beriş hyzmatlary – eksporta gönükdirilen ugur	393, 499	393, 499	09/12/94	Ýapyldy	Önümçilik	ECT
Ýoluň durkuny täzelemeklige ýolbaşçylyk et-mek we maliýeleşdirmek	153, 728	153, 728	21/12/94	Ýapyldy	Gurluşyk	ECT
Ýoluň durkuny täzelemek	53, 050	53, 050	08/06/95	Ýapyldy	Gurluşyk	FRB
Karzyň eksporta gönükdirilen ugry – Merkezi Bank we gatnaşyjy banklar/Institutional Ösüş Maksatnamasy	988, 086	988, 086	22/06/95	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	ECT
Türkmenbaşy Portuny Ösdürmek boýunça Ýerine ýetirilmekligiň seljermesi	407, 609	407, 609	01/07/95	Ýapyldy	Ulag, Ammarlama	USTDA
Overlay Ulgamy	183, 307	183, 307	18/03/96	Ýapyldy	Telekom	USTDA
Ýoluň durkuny täzelemek taslamasyny taýýarlamak	395, 810	395, 810	08/10/96	Ýapyldy	Gurluşyk	ECT
Salgyt we Daşary ýurt maýa goýumlaryna syn	29, 407	29, 407	13/01/97	Ýapyldy	Jemgyýetçilik, Durmuş hyzmatlary	TCS
Salgyt we Daşary ýurt maýa goýumlar kanunçylygyna syn	13, 233	13, 233	21/01/97	Ýapyldy	Jemgyýetçilik, Durmuş hyzmatlary	UKB
Overlay Ulgamy	53, 866	53, 866	30/04/97	Ýapyldy	Telekom	UKB
Gury Ýük Terminalyna ýardam bermek we doly Inženerçilik maslahat hyzmatlary	598, 975	598, 975	13/05/97	Ýapyldy	Ulag, Ammarlama	ECT
Türkmenawtoýollaryny täjirleşdirmek we Taslamany işe girizmekde ýardam bermek	496, 454	496, 454	12/09/97	Ýapyldy	Gurluşyk	ECT
Türkmendeňiz dolandyryşynyň maliýe dolandyryş ulgamyny ösdürmek	402, 090	402, 090	05/12/97	Ýapyldy	Ulag, Ammarlama	JAP

Türkmenbaşy Portuny Ösdürmek taslamasy – Işe geçirmek	571, 775	571, 775	20/07/98	Ýapyldy	Ulag, Ammarlama	ECT
Türkmenistan KwOK karzlaşdyryşyň Maslahat beriş maksatnamasy	1, 322, 466	1, 322, 466	01/09/98	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	JAP
Türkmendeňiz dolandyryşyna dolandyryş ýardamyny bermek	651, 326	651, 326	02/11/98	Ýapyldy	Ulag, Ammarlama	ECT
Nebit we gaz hyzmatlary pudagyny ösdürmek	392, 074	392, 074	04/08/99	Ýapyldy	Gazyp alýan senagat	JAP
Nebit üçin Sygym mümkinçiligini döretmek	86, 431	86, 431	06/10/99	Ýapyldy	Gazyp alýan senagat	JAP
Türkmenistanyň Karz Maslahat beriş Maksatnamasy: Uzaltma	493, 714	493, 714	20/03/00	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	JAP
GAP Türkmen	36, 610	36, 610	19/09/00	Ýapyldy	Önümçilik	SWI
TMS Ýüň ýuwujy Şweýsariýa Hukuk auditi	28, 127	28, 127	18/09/01	Ýapyldy	Önümçilik	SWI
Türkmenistan ýerli karz maslahatçylary	38, 938	39, 546	11/10/01	Disbursing	Maliýe, Biznes	TFS
Türkmendeňiz dolandyryşyna dolandyryş ýardamyny bermek	262, 703	262, 703	26/11/01	Ýapyldy	Ulag, Ammarlama	ECT
TMS Ýüň ýuwujy goşmaça Şweýsariýa Hukuk auditi	22, 914	1, 929	21/03/02	Tölenilýär	Maliýe, Biznes	SWI
TMS Ýüň ýuwujy Şweýsariýa Hukuk auditi	27, 666	27, 666	12/03/03	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	SWI
TMS Ýüň ýuwujy Şweýsariýa Hukuk auditi	14, 650	14, 650	18/03/03	Tölenilýär	Maliýe, Biznes	SWI
TMS Ýüň ýuwujy Gurluşyga gözegçilik	49, 990	25, 413	27/05/03	Tölenilýär	Maliýe, Biznes	ITA
TMS Ýüň ýuwujy Şweýsariýa Hukuk auditi 3	9, 564	9, 564	23/07/03	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	SWI
TMS Ýüň ýuwujy Şweýsariýa Hukuk auditi	7, 831	7, 831	28/08/03	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	SWI
Türkmenistan – Ýerli karz Maslahatçylary: täze maksatnama	58, 562	9, 146	20/10/03	Amala aýyrylýar	Maliýe, Biznes	SWI
Sowda ýardam bermek Makstanamasy Ýerli Banklar üçin esasy okuw	12, 465	0	26/02/04	Amala aýyrylýar	Maliýe, Biznes	SWI
TMS Ýüň Şweýsariýa Degişli Hukuk Ätiýaçlygy	37,400	0	11/04/05	Amala aýyrylýar	Maliýe, Biznes	SWI
TMS Ýüň Türkmen Degişli Hukuk Ätiýaçlygy	6,050	0	11/04/05	Amala aýyrylýar	Maliýe, Biznes	SWI
TMS Ýüň ýuwujy Gurluşygyna Ýolbaşçylyk 2	7,820	7,346	27/05/05	Amala aýyrylýar	Maliýe, Biznes	ITA
Türkmenistan: Ýerli Banklar üçin Sowda maliýe okuwlary	14,531	14,531	28/06/05	Ýapyldy	Maliýe, Biznes	SWI
	9,018,587	8,971,429				

5-NJI GOŞUNDY: EH TURBA GEÇIRIJI TASLAMASY

EH Ady	Pudak Ady	Deslapky möçberi ýewro '000
Türkmen bank ulgamy: Bank okuwlary	Maliýe Edaralary	70
Türkmen bank ulgamy: Ýerli Karz Maslahatçylary	Maliýe Edaralary	76
Türkmen bank ulgamy: Merkezi Bank üçin mümkinçilikler	Maliýe Edaralary	200
Türkmen Mikro Kiçi Karz Ugry Karz hünärmenlerini mikro, kiçi we orta karzlar we Türkmen täjirçilik banklary üçin mümkinçilikleri döretmek boýunça okatmak	Kiçi Biznes Maliýeleşdirmesi	1,500

6-NJY GOŞUNDY: HUKUK GEÇIŞI

TÜRKMENISTANYŇ TÄJIRÇILIK KANUNYNYŇ DEŇEŞDIRME BAHALANDYRMASY

ÝÖÖB öz işleýän ýurtlarynda hukuk geçişini ösdürýär we aýratyn pudaklarda maýa goýum işlerine degişli hukuk geçişini barasyndaky garaýyşlaryny yzarlaýar: pul bazarlary, kärhana kanuny we dolandyrylyşy, ylalaşyklar, bankrotlyk, üojün edilen ipoteka we telekomunikasiýa. Bar bolan ýagdaý «kitaplardaky» kanunlaryň hiline (ekstensiwigine) we ulanylyşyna (netijeliligine) baha bermäge mümkinçilik berýär. Bu babatynda maglumatlar www.ebrd.com/law saýtdan alnyp bilner. Bu goşundy Türkmenistana berlen tankydy bellikleri içine almak bilen, Bankyň hukuk hünärmenleriniň bahalandyrmasyňy görkezýär.

Pul Bazarlary

Pul bazaryna degişli bolan kanunlar «Gymmat baha Kagyzlar we gazna Biržasy hakyndaky Kanun» 1993-nji ýylda, «Maýa goýumlar Amallary hakyndaky Kanun» 1992-nji ýylda we «Gymmat baha Kagyzlaryň Amallaryna Salgyt salnyşy hakyndaky Kanun» 1993-nji ýylda kabul edildi. Kabul edilenden bäri bu kanunlara hiç hili üýtgetmeler girizilmedi.

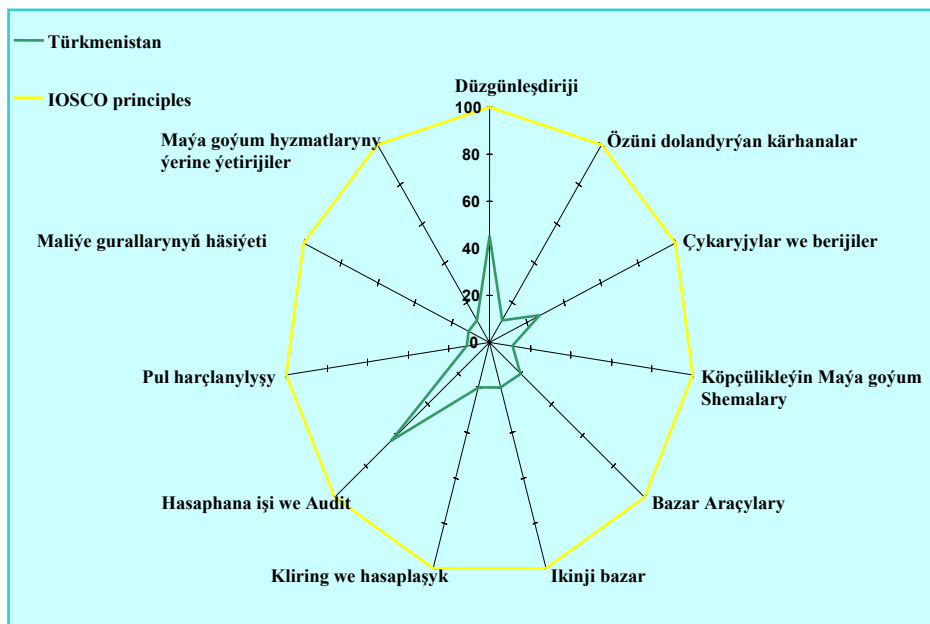
Ykdysadyýet we maliýe ministri gymmata baha kagyzlary çykarmaklyga, geleşiklere (Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Daşary ýurt maýa goýumlary Gullugy bilen bilelikde), pul bazarlaryna we brokerçilik we araçylyk işlerine döwlet gözegçiligini amala aşyrýar.

1993-nji ýylda kabul edilen Gymmat baha Kagyzlar we gazna Biržasy hakyndaky Kanunda hususy gymmat kagyzlaryny çykarmak we dolanyşygy hakyndaky esasy prinsipleri, şeýle hem birža gaznasynyň amallarynyň üpjün edilişi barasynda aýdylýar. Kanuna laýyklykda gymmat bahaly kagyzlar Ykdysadyýet we maliýe ministrliginde bellige alynmalydyr we Döwlet haryt we çig mal biržasynda satylyp bilner. Bu diňe kagyz ýüzünde şeýle, sebäbi Türkmenistanda gazna biržasy hereket etmeýär. Käbir döwlet maýa goýumlar gaznalary walýutany döwlet baş pudaklaryna (nebit we gaz we mineral serişdeleri pudaklary) ýerleşrimeklik we maliýeleşdirmek üçin döredilendir, emma bu gaznalar köpçülik ulanyşy üçin gymmat baha kagyzlaryny göýbermeýärler. Bu maýa goýum gaznalary Daşary ýurt maýa goýumlar Gullugy we Daşary ykdysady banky bilen ýakyndan işleşýärler (döwletiň maýa goýumlar we import/eksport taslamalary boýunça ilkinji fiskal wekili).

1991-1994-nji ýyllarda Bank birnäçe döwlet emlägini senagatda, bank ulgamynda we söwdada «hususlaşdyryp», ýagny diňe olaryň adyny üýtgedip we aktiwlerini paýlara bölüp, olary Paýdarlar Jemgyýetine öwürdi (PJ-leri). 1998-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 1-i ýagdaýyna 300 sany şeýle paýdarlar jemgyýetleri bolup, döwlet gözegçilik ediji paýdarlygyny dowam edýär.

ÝÖÖB-nyň 2004-nji ýyldaky pul bazarlarynyň kanunçylygyny bahalandyrmasyňy netijesinde Türkmenistan Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynda iň soňky ýerde goýuldy. Haçanda IOSCO Prinsiplerine laýyklykda bahalandyrylanda, Türkmenistan kanunçylygy «örän pes derejede laýyk gelýär» we özgertmeler zerur diýlip nygtaldy. 2005-nji ýylda geçirilen bahalandyrmanyň netijeleri hem kanunçylygyň pes derejesini görkezdi.

Pul bazarynyň kanunçylygynyň hili – Türkmenistan (2004)

Bellik: her bir os çyzygynyň soňy belli bir bahany görkezýär, ýagny IOSCO-nyň Gymmat baha kagyzlaryny Düzgünleş-dirmek üçin Maksatlar we prinsiplerinde görkezilen ölçeglere laýyklykdadyr. Tor näçe doly bolsa, şonça hem gymmat baha kagyzlarynyň kanunçylygy bu prinsiplere gabat gelýändir. Çeşme: ÝÖÖB-nyň Gymmat baha kagyzlary Kanunçylygyny Bahalandyrmak, 2004 ýyl.

Bu bahalandyрма ýokardakyla boýunça düýpli özgertmeleriň geçirilmeliginini nygtaýar, Türkmenistan 1996-njy

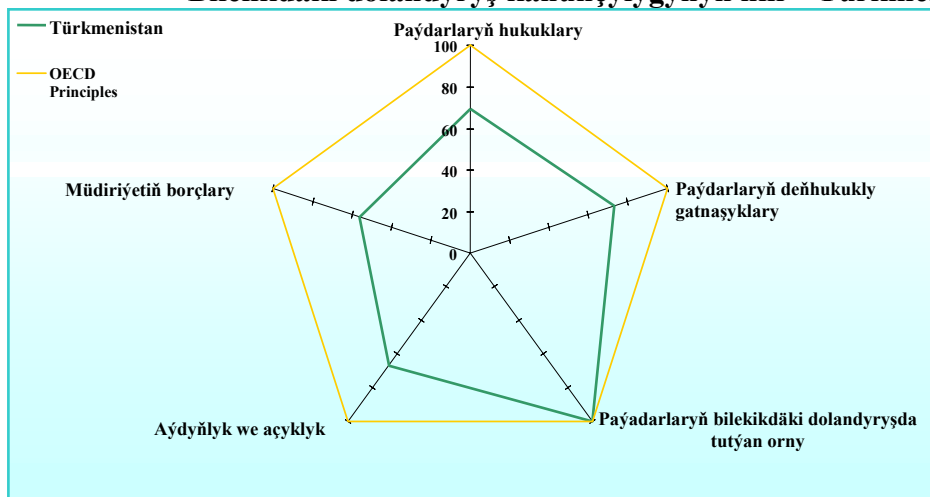
ýylda «Türkmenistanda hasaphana we hasabatlylyk» hakyndaky kanun kabul edileninden soň diňe «Hasaphana işi we Audit» ortaça talapa laýyk gelýär.

Kompaniýa hakyndaky Kanun we Bilelikdäki Dolandyryş

Paýdarlar Jemgyýetleri hakyndaky Kanun (“PJ Kanuny”) 1999-njy ýylyň Sanjar aýynda kabul edilip, bilelikdäki guramalary dolandyrmak boýunça esasy kanun bolup durýar. Bu kanun paýdarlar birleşikleriniň döredilmegini, işlemegini, täzeden guralmagyny we ýapylmagyny we paýdarlaryň hukuklaryny we borçlaryny düzgünleşdirmegiň hukuk esasy.

ÝÖÖB-nyň 2004-nji ýyldaky Bilelikdäki Dolandyryş Bölegine Ýardam Bermek Taslamasynyň netijeleri boýunça Türkmenistan bar bolan bilelikdäki dolandyryşa degişli kanunlary (“hat üstündäki kanun” bolup, degişli kanunçylyk hökmünde ulanylmaýar) Bilelikdäki Dolandyryşyň YHwÖG-nyň Esaslary bilen deňşirilende Türkmenistan “ortaça derejede gabat gelýän” ýurtlaryň arasyna düşdi. Aşakdaky bölekde görkezilişi ýaly, gowşaklyk «paýdarlaryň hukuklarynda», «paýdarlaryň deňhukukly gatnaşyklarynda», «açyklyk we aýdyňlyk» we «müdiriýetiň borçnamalary» ýüze çykaryldy.

Bilelikdäki dolandyryş kanunçylygynyň hili – Türkmenistan (2004)

Bellik: her bir os çyzygynyň soňy belli bir bahany görkezýär, ýagny YHwÖG-nyň Bilelikdäki Dolandyryş prinsiplerinde görkezilen ölçeglere laýyklykdadyr. Tor näçe doly bolsa, şonça hem bilelikdäki dolandyryş kanunçylygy bu prinsiplere gabat gelýändir. Çeşme: ÝÖÖB-nyň Bilelikdäki dolandyryş bölegini Bahalandyrmasy, 2004 ýyl.

Ýetmezçilikleriň içine: kanunyň paýdarlary auditor netijeleri býunça goşmaça maglumat almaga bolan hukuk

bilen üpjün etmezligi we köptaraplaýyn paýdarlygyň bolmazlygy, kompaniýada paýdaryň uly möçberde paýy bolsa bu hakda aýdylmazlyk; we kompaniýa bilen degişli edaralaryň arasyndaky geleşikleriň hakyky bahasyny tassyklaýjy üpjünçiligiň bolmazlygy girýär.

Konsesiýalar

1993-nji ýyldaky Daşary yurt Konsesiýalary hakyndaky Kanun (DKK) Türkmenistanda konsesiýa bermekligi dolandyrýar. DK Kanuny diňe daşary yurt adamlaryna degişli bolup, eger kanun bilen başgaça gadagan edilmedik bolsa, senagat ýa-da tebigy serişdelerini gazyp almagy içine almak bilen, işiň islendik görnüşine berilýär. Infrastruktura taslamalary ýa-da munisipalitet konsesiýalary hakynda DK Kanunynda aýyk görkezilmändir.

DK Kanunyňa laýyklykda konsesiýalar bäsdeşlik esasynda berlip, hereketi 5 ýyldan 40 ýyla çenli dowam edip biler. DK Kanuny bäsdeşlik esasyndaky düzgünleriň esasy düzse, bu düzgünler örän çäkli bolup, olaryň arzalarynyň mümkinçilikleri, her bir aýratyn ýagdaýda häkimiýetlere özbaşdak netije çykarmak üçin ýer goýmak bilen, näbellidir. DK Kanuny konsesiýa ylalaşyklarynyň, serişdeleri konsesiýalaryň möhleti tamamlanandan soň Döwlete geçirmegiň üsti bilen, Gurmak İşlemek Geçirmek (GIG) görnüşinde bolan ylalaşyklary göz önünde tutýar. Mundan başga-da, DK Kanuny konsesiýa berijiniň konsesiýa peýdasında paýynyň bolmagyny, konsesiýaçynyň önümini satyn almagyny we ylalaşygyň ýerine ýetirilişini barlamagyny göz önünde tutýar.

Konsesiýa beriji tarapyndan konsesiýa togtadylan halatynda öwezini dolmagy üpjün edýän madda hem bar. Muňa garamazdan, bu Kanun resmi taýdan yglan edilen ýaly we nätakyk bolup, bu hili öwezini dolmanyň hiç hili mehanizmini ýa-da esaslaryny görkezmeýär. DK Kanuny konsesiýalaryň şertleriniň üýtgedilmeginiň diňe özara ylalaşyk esasynda bolmagyny we jedelleriň Türkmenistanyň kazyýetleri tarapyndan çözülmegini yglan edýär. Bu ýerde halkara arbitraży üçin şert ýok.

DK Kanunyň beýleki kemçilikleri: Konsesiýa «işni aýratyn görnüşini amala aşyrmaga döwletiň beren rugsady» diýlip kesgitlenilmegi. Şertnama esaslary aýdyňlaşdyrylmadyk. Konsesiýa degişli edilip bilinjek pudaklar aýdyňlaşdyrylmadyk bolup, DK Kanuny diňe tebigy çeşmelerine degişli edilen ýaly görünýär. Saýlama işi netijeli ösdürilmedik. Bu babatda DK Kanuny Ministrler Kabinetiniň netijelerine degişli bolup, hiç hili aýdyňlaşdyrylmadykdyr (nebit we gaz pudaklaryndan başga).

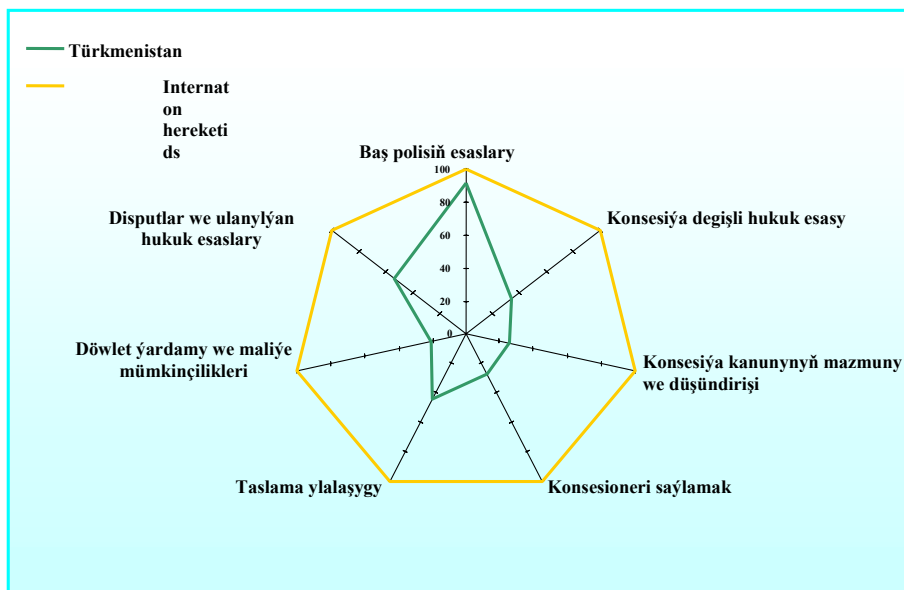
Bu ýetmezçiliklere garamazdan, konsesiýa şertnamalarynda wagtyndan öň ýatyrmakda öwezini dolmasy bilen üpjün etmekligi düzgünleşmekde we «maksada ýetmeklikde» döwletiň ýardam bermeginiň esasy prinsiplerinde pozitiw elementler hem bar.

DK Kanuny Uglewodorod Serişdeleri hakyndaky Kanun bilen bilelikde hökümet üçin birnäçe köp milletli energetik kompaniýalaryna önümleri paýlaşmagyň we bilelikdäki kärhanalar hakyndaky ylalaşyklaryň üsti bilen Türkmenistanyň ägirt nebit we gaz gorlaryny ösdürmek üçin konsesiýalary bermegiň esaslaryny düzýär.

Ýokardaky kanunçylyga goşmaça Türkmenistan üçin täze konsesiýalary saýlamaklygyň meýilnamasynyň hasabatlary bar.

Käbir pozitiw görkezijilerine garamazdan, DK Kanuny Türkmenistanyň jemgyýetçilik hyzmatlarynda we infrastrukturasynda PSP ösüşi üçin berk hukuk esaslaryny düzmeýär.

Konsesiýa kanunçylygynyň hili – Türkmenistan (2005)

Bellik: her bir os çyzygynyň soňy belli bir bahany görkezýär, ýagny UNCITRAL Hususy maliýeleşdirilen infrastruktura üçin Kanun Gollanmasynda görkezilen halkara ölçeglere laýyklykdadyr. Tor näçe doly bolsa, şonça hem konsesiýa kanunlary bu prinsiplere gabat gelýändir.
Çeşme: ÝÖÖB-yň Konsesiýa ugryny Bahalandyrmasy, 2005 ýyl.

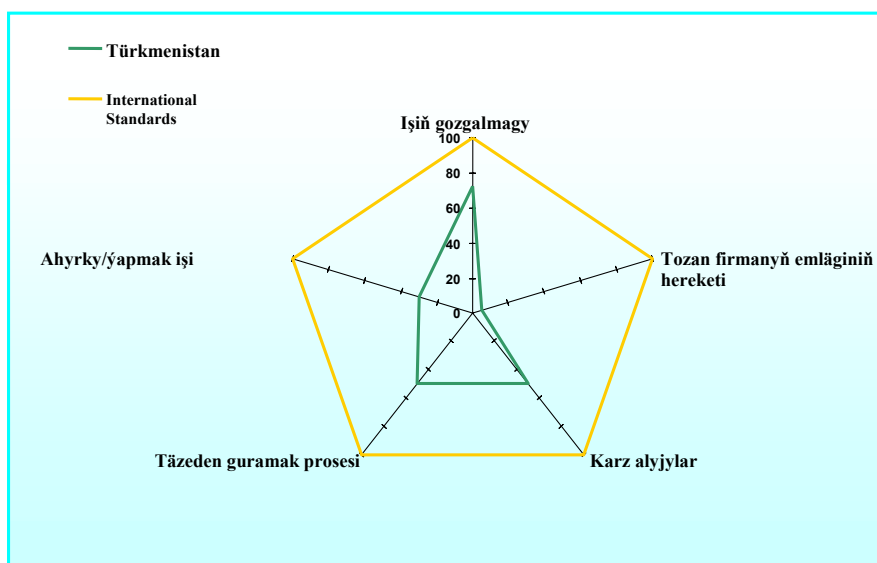
Bahalandyрма Bankyň işleýän 27 ýurdunda geçirilip (kanunlar diňe kagyz ýüzünde hereket edýär, durmuşda däl-de), Türkmenistanyň ýokardaky ösüşiniň we

degişli kanunlarynyň halkara ölçeglerine «pes gabat geýändigini» tassyklady. Ýokardaky çyzgyda görnüşi ýaly, ähli görkezijiler hususy bölegiň gatnaşmaklygynyň häzirki zaman hukuk esasyna gabat getirmek üçin düýpli düzedilmelidir. Esasanam, konsesioniary saýlamaklyga, maliýe mümkinçiliklere we döwlet ýardamyna degişli bolan meseleler has-da anyklaşdyrylmalydyr.

Tozmaçlyk (batmaçlyk)

Türkmenistanda batmaçlyk we tozmaçlyk Türkmenistan Respublikasynyň Batmaçlyk hakyndaky Kanuny bilen düzgünleşdirilýär we 1993-nji ýylda (“Tozmaçlyk Kanuny”) diýlip atlandyrylýar. Tozmaçlyk hakyndaky Kanun ÝÖÖB-y tarapyndan 2003-nji ýylda bahalandyryldy we käbir bölümleriniň anyklygyna we takyklygyna garamazdan, halkara ölçegleri bilen deňeşdirileninde iň pes bahalara eýe boldy.

Tozmaçlyk hakyndaky kanunçylygynyň hili – Türkmenistan (2004)

Bellik: her bir os çyzygynyň soňy belli bir bahany görkezýär, ýagny “Tozmaçlyk Kanuny üçin kanunçylyk gollanmasy” boýunça işleýän UNCITRAL Iş toparynyň, Dünýä Bankynyň prinsiplerindäki we Karz alyjylaryň hukuklarynyň ulgamynda görkezilen halkara ölçeglere laýyklykdadyr. Tor näçe doly bolsa, şonça hem tozmaçlyk kanunlary bu prinsiplere gabat gelýändir.

Çeşme: ÝÖÖB-yň Tozmaçlygy Bahalandyrmasy, 2003/4 ýyl.

Tozmaçlyk hakyndaky Kanunyň ýetmezçilikleri tozmaçlyk boýunça kazyýet işleriniň alnyp

barylmagynda düýpli ähmiýeti bolan çözümlerde tapyldy. Esasanam tozan firmanyň emlägine bolan gatnaşygy düzgünleşdirmek has hem gowşakdyr. Bergidaryň serişdelerini tozmaçlyk boýunça dolandyryja bermekligi (onuň alnyp barlyşy, we beýleki degişli maddalar) boýunça

borçlary ýa-da serişdeleri tükel saklamak boýunça başga ýollar belenilmändir. Bergidaryň maliýe hasabatyndan başga borçlary we işleri, onuň serişdeler hakynda doly maglumat bermegi üçin hiç hili borçlar belenilmändir. Tozmaklyk Kanuny tozmaklyga ýakyn geleşikleriň gaýtarylmagynyň mümkinligini belleýär. Üpjün edilen karz edijilere bolan gatnaşyk aýdyň däl, Kanun üpjün edilen talaplary beýlekilerden ileri tutup, girewi satyn almaga bolan hukukdan mahrum edilen adamyny ýa-da tozmaklygy alyp barmak işini beýän etmezligi, üpjün edilen bergidarlara degişli üpjünçiligiň girizilmegini şübhe astynda goýýar.

Kämil bolan Tozmaklyk hakyndaky Kanun bergidara degişli we dogry kömek bermek arkaly dikeltmäge we täzeden guramaga ýardam bermegi göz önünde tutýar. Dikeldiş kömeginiň deregine Tozmaklyk hakyndaky Kanun täzeden guramagy düýpli kynlaşdyrmak üçin kabul edilen ýaly. Mundan başga-da, kazyýet tarapyndan işlere garalyp başlanmagynyň we resmi taýdan açylmagynyň arasynda hiç hili aralyk döwür ýok. Tozmaklyk hakyndaky Kanun karz alyjylaryň köp böleginiň ujypsyzja pul kynçylyklaryna degişli bolup, gaýtadan dikeltmek ýa-da ýapmak boýunça hiç hili meýilnamasy ýok. Başga tarapdan bolsa, köp agtarylan işler düýpli ýetmezçilikleri talap edip kazyýet tarapyndan uzaga çekilenden soň netije çykarylyp, tozmaklyk işlerini yza çekýär. Muňa goşmaça, tozmaklyk boýunça hünärmeniň belenmezinden ön tejribesine anyk talaplar bildirilmeýär. Tozmaklyk hakyndaky Kanunyň ahyrky/ýapmak boýunça kazyýet işleri ýetmezçilik edýär. Tozmaklyk hakyndaky Kanunda ýapmaklygyň bahasyny tölemek üçin serişdeler ýetmezçilik eden ýagdaýynda emlägiň elden alynmagy hem düşnüksizdir.

Üpjün edilen girew goýumlary

Gozgalýan we gozgalmaýan emläk boýunça girewi üpjün etmegiň esaslary 1998-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 1-indäki (267-299, 325-329 maddalar) we 1999-njy ýylyň Nowruz aýynyň 1-ine çykarylan Raýat Jemkanuny we 1993-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 1-indäki Girew hakyndaky Kanun (GK) bilen düzgünleşdirilýär. Girew hakyndaky Kanun diňe Raýat Jemkanuna ters gelmeýän çäklerde ulanylyp bilner. Raýat Jemkanuny ilki bilen gozgalmaýan serişdeler (emläk) boýunça, eýeçilik girewlerini (haçan-da bergidar üpjünçilik emlägini karzdara ýa-da üçünji tarapa geçirmeli halatyny) üpjün edýär we, şeýle-de kanunyň dogry ulanylmagyny düzgünleşdirýär. GK eýeçilige degişli bolmadyk karz borçnamalarynyň has anyk üpjünçiligini düşündirýär we eýeçilige degişli bolmadyk karzlaryň beriljek bellige alnyş ulgamyny döretmegi göz önünde tutýar.

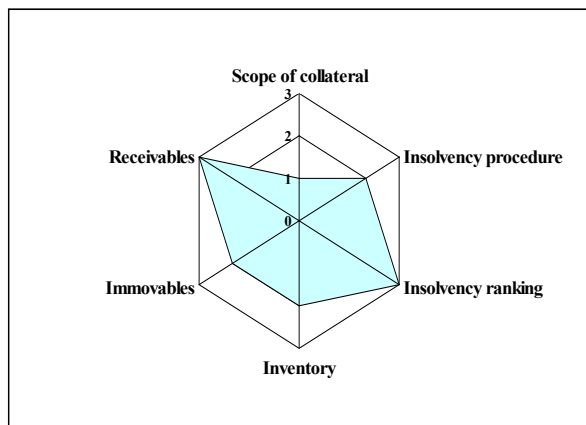
Üpjün edilen girewler boýunça döwrebap ulgam döretmegiň ýerine, hukuk düzgüni köp ugurlar boýunça çäkliligine galýar. Düzgünleriň we tejribäniň mundan beýläk-de düşnüksiz we gowşak bolmagy ulgamyň işini betelerleşdirýär. Meselem, emläk girewi, karz şertnamasynda bahasyny we serişdeleriň ýerleşýän ýerini görkezmek bilen aýratyn anyklanylmaladyr. Haçan-da enjam emläk girewi hökmünde goýulsa, diňe bu serişdeleriň umumy möçberiniň gymmaty karz ylalaşygyndaky pul möçberinden pes bolmadyk ýagdaýynda ylalaşyga üýtgetmeler girizmäge rugsat edilýär. Bu enjam boýunça girewi üpjün etmegi çäklendirýär.

Düzetmek resmilikleri çylşyrymly we biraz bulaşyk. Girew hakyndaky Kanun karz şertnamasynyň ýazmaça bolmagyny we notariusda degişli tassyklanylmagyny we bellige alynmagyny talap edýär. Düzgünleriň ýerine ýetirilmeginde kemçilikleriň bolmagy sebäpli ilkiler notariuslar arzalary kabul etmeýärdiler. 1997-nji ýylyň Bitaraplyk aýyndaky Prezidentiň Karary düzgünleri we tölegleri belledi, ýöne bular gaty ýokary diýlip hasaplanylýar. Mundan başga-da, notariusda resmi namalary tassyklamak örän köp resminamalaryň berilmegini, şeýle-de enjamlaryň esasylygyny talap edýär, bu bolsa işi haýallaşdyrýar we yza süýşürýär. Karz şertnamasynyň notarius tarapyndan degişli suratda tassyklanandan soň şertnama karzyň görnüşine degişlilikde bellige alynmaladyr. Bu belkem notariuslaryň umumy bellige alyş ulgamyny aýratyn serişdelere esaslanan registrlere degişlilikde ýöretmekleri üçin göz önünde tutulandyr. Ýöne bu ulgam hiç haçan degişli işlemedi.

Karz borçnamalaryny ýerine ýetirmek boýunça ÝÖÖB-yň 2003-nji ýylyň tomus aýlarynda geçiren syny boýunça Türkmenistan pes bahalary alyp, GDA döwletleriniň içinde aşakdan ikinji ýeri eýeleýär.

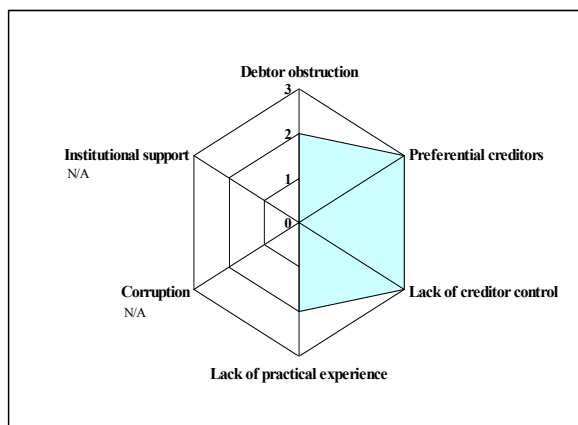
Kanunçylygy ulanmaklygyň kynçylyklary – Türkmenistan (2003)

Mümkinçilikler

Değişli mümkinçilikler
Tozmaçlyk işleri
Tozmaçlyk ýagdaýy
Enjamlar
Gozgalmaýan emläk
Debitor bergililigi

Işler

Bergidar päsgelçiligi
Ileri tutulýan Karzdarlar
Karzdarlara Gözegçiligiň ýetmezligi
Tejribäniň ýetmezçiligi
Korrupsiýa
Institusional kömegi

Bellik: Grafanyň tory näçe doly bolsa, şonça-da her bir değişli bölekte meseleler has düýplidir. “Işler” görkezijileri kazyýet işine käbir kynçylyklaryň täsirini ölçeyär. “Mümkinçilikler” görkezijisi her hili ýagdaýlarda we bergidaryň batan halatynda kanunyň netijeli ulanylyşyny görkezýär.

Çeşme: ÝÖÖB-nyň 2003-nji ýyldaky Hukuk Görkezijileriniň syny

Çyzgyda görnüşi ýaly hemme görkezijiler düýpli meseleli. Kanuny ýerine ýetirmäge çekmeklik diňe döwlet notariusy tarapyndan resmlikleriň ýerine ýetirilmegi hakynda goly bolsa ýa-da kazyýetiň ýerine ýetiriji gullukçysynyň çözügüniň esasynda (netijesiniň) mümkindir. Birinji halatda, karz borçnamasy bolan adam notarius tarapyndan tassyklanylýan resmi namalary gol çekmeli notarius durmuşa geçirmek üçin, ýerine ýetiriş goluny çekmäge bermelidir. Soralýan pul möçberiniň 2 göterimini ýerine ýetiriş goluny çekmek üçin döwlet notariusyna tölemelidir. Kazyýetiň üsti bilen kanun ýerine ýetirilende döwlet karz borçnamasynyň 10 göterimini alýar. Haýsy ýol saýlansa hem, ýerine ýetirilişi diňe Türkmenistanyň Haryt we Çig mal Biržasyndaky köpçülikleýin satuwlaryň üsti bilen amala aşyrmak mümkindir. Dikeldilen pul möçberiniň 5 göterimi möçberindäki töleg ýerine ýetiriş gullukçysyna tölenmelidir.

Kanunyň ýerine ýetirilmeginde ýene-de bir mesele bergidaryň böwet bolmagydyr – bergidaryň ýerine ýetirişe döwlet notariusynyň gol çekmegi ýa-da kazyýet işi boýunça dawalaşsa, kazyýet üçin kanuny ýerine ýetirmek boýunça işi duruzmaklyk netijesi açyklygyna galýar. Bu hemişe ýüze çykýar. Kanuny ýerine ýetirmege çekmegiň üsti bilen bergidar (bergidaryň ýagdaýy barlygyna ýa-da ýoklugyna garamazdan) salgyt talaplary bilen bilelikde, aliment talaplaryny we aýlyk bergiligini kanagatlandyryýar. Bularyň hemmesi üpjün edilen karzyň dikeldilmegini ikiüçly edýär.

Telekommunikasiýa (Aragatnaşyk)

Telekommunikasiýa bölegi 1996-njy ýyldaky Telekommunikasiýalar hakyndaky Kanun bilen dolandyrylýar we Aragatnaşyk Ministrliги (“Ministrlik”) tarapyndan gözegçilik edilýär. Ministrlik bu bölek üçin syýasat ediji we düzgünleşdiriji edara hökmünde çykyş edýär. Sowet döwründen bäri bölegiň düzümi hakykatda ujypsyz üýtgedilipdir.

Umuman, Türkmenistanyň telekommunikasiýa bazary uly bolman, Sowet döwründen bäri ujypsyz üýtgedilip, döwletiň agdyklyk etmegi we hususy bölegiň bolmazlygy sebäpli islendik ösüş basylýar. Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň döwletleriniň içinde Türkmenistan iň pes derejede aragatnaşyk hyzmatlaryny ösdürendir. Ösüşiň bu pes derejesi bu bölegiň maglumatlarynda görkezilendir – bellenen geçirijilik tizliginiň gatnaşygy 8 göterimdenem pes bolup, mobil geçirijilik tizliginiň gatnaşygy 1 göterimden ybarat bolup, san (tsifrowoý) görnüşine geçmeginiň gatnaşygy 25 göterime golaýdyr.

Türkmen Döwlet Telekomy döwlet telefon, elektron poçta we Internet hyzmatlarynyň ilkinji üpjün edijisi bolup, gurnalan telefon aragatnaşygyna aýratyn eýeçiligi amala aşyrýar. 2000-nji ýylyň Magtymguly aýyna çenli maglumatlar, Internet we emeli ýer hemralarynyň hyzmatlary boýunça uly bolmadyk bäsdeşlik bolupdy, emma Hökümet Türkmen Döwlet Telekomdan başga Internet hyzmatlaryny üpjün edijileriň ygtyýarnamalaryny ýatyrdy.

Öýjükli hyzmat ediş bölegi Barash Communications Technologies (BCTI) we Türkmen Telekomynyň Altyn Asyr bölümi bilen üpjün edilýär. BCTI 10 ýyl aýratyn hukuga eýe bolan bolsa hem, bu hökümeti täze guralan Altyn Asyr operatoryna işlemäge ygtyýar bermekden saklamady we Russiýanyň MTS öýjükli kompaniýasy BCTI-yň 51%-ini satyn alandan bir gün soň ygtyýarnamasyny yzyna çagyryp, BCTI 60,000-e golaý abonentini aragatnaşykdan kesdi. Hökümet MTS-iň geleşigini nädogry, ýagny Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda degişli derejede ylalaşylmandygy we bellige alynmandygyny belledi. MTS/BCTI geleşigi ahrynda tassyklanyp, MTS BCTI-yň 100%-ini pes ygtyýarlyk bilen satyn aldy.

Telekom böleginde hususy gatnaşyk ýa-da bäsdeşlik kabul edilýänçä, häzirki zaman halkara ölçeglerine laýyk gelýän telekomy düzgünleşdiriji düzgüniň bolmazlygy bu bölekden alynýan girdejiniň ujypsyz bolup galmagyna täsir eder. Hökümet maksatnamalarynda telekom liniýalarynyň mümkinçiliklerini galdyrylandygy hasabat berilse hem, häzirki zaman halkara ölçeglerine laýyk gelýän telekomy düzgünleriň bolmazlygy, bu maksatnamalaryň aragatnaşyk pudagyny ösdürmeklige bolan täsirini peselder. Hökümetiň we aragatnaşyk pudagynyň ýolbaşçylarynyň aragatnaşyk pudagyna degişli tejribeleriniň halkara ölçeglerinden has-da pesde bolmaklygy we hökümet tarapyndan düýpli ykdysady we pudaga degişli özgertmeler geçirilmese, pudagy ösdürmekligiň mümkinçiligi has-da pes bolar.

7-NJI GOŞUNDY: SAÝLAMA YKDYSADY GÖRKEZIJILERI

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Önümçilik we çykdajylar	<i>(Hakyky hasaplamada degişli üýtgeşme)</i>						
UIÖ ¹	18.6	20.4	15.8	17.1	17.2	9.6	10.6
Hususy sarp ediş	-	-	-	-	-	-	-
Jemgyýetçilik sarp edişi	-	-	-	-	-	-	-
Umumy pul serişdeleri	-	-	-	-	-	-	-
Harytlaryň we hyzmatlaryň eksporty	92.6	4.8	13.0	4.0	-	-	-
Harytlaryň we hyzmatlaryň importy	14.9	20.1	-3.7	4.3	-	-	-
Senagat önümçiliginiň umumy ösüşi	21.0	16.8	12.8	13.5	16.4	8.5	-
Oba hojalygynyň umumy ösüşi	17.0	23.0	9.5	9.5	13.0	4.0	-
Iş bilen üpjünçilik	<i>(Degişli üýtgeşme)</i>						
Zähmet güýji (ýyl ahyry)	3.1	3.2	3.2	3.0	3.0	0.0	-
Iş bilen üpjünçilik (ýyl ahyry)	3.0	2.0	2.5	2.2	-	-	-
	<i>(Zähmet güýjüne görerimde)</i>						
Iş bilen üpjün edilmedik ²	27.9	28.8	29.3	29.8	30.2	-	-
Bahalar we aýlyk haklary	<i>(Degişli üýtgeşme)</i>						
Sarp edijiniň nyrlary (ortaça ýylda)	8.3	11.6	8.8	5.6	5.9	10.6	9.2
Sarp edijiniň nyrlary (ýyl ahyrynda)	7.4	11.7	7.8	3.1	9.0	10.0	9.6
Öndürijiniň nyrlary (ortaça ýylda)	-	-	-	-	-	-	-
Öndürijiniň nyrlary (ýyl ahyrynda)	-	-	-	-	-	-	-
Ykdysadyýetde aýlyk girdejileriň ortaça ösüşi (ortaça ýylda)	80.4	47.1	8.2	84.2	5.7	21.6	-
Hökümet bölegi³	<i>(UIÖ görerimde)</i>						
Umumy hökümet balansy	-0.3	0.6	0.2	-1.3	0.0	0.0	0.0
Umumy hökümet çykdajylary	23.9	21.1	18.1	19.4	19.6	19.6	-
Umumy hökümet bergisi	-	-	-	-	-	-	-
Pul bölegi	<i>(Degişli üýtgeşme)</i>						
Pul massasy (M3, ýyl ahyrynda)	94.6	16.7	1.5	40.9	13.4	26.3	-
Ýerli karz (ýylyň ahyryna)	24.4	7.7	-2.9	-0.6	3.6	0.6	-
	<i>(UIÖ görerimde)</i>						
Pul massasy (M3, ýyl ahyrynda)	19.4	16.1	13.0	13.9	12.9	12.9	-
Göterim derejeleri we walýuta hümmeti	<i>(Her ýyl we ýylyň ahyryna görerimde)</i>						
Gaýtadan maliýeleşdirmegiň görerimi	20.0	12.0	1.5	40.9	13.4	26.3	-
Bankara bazarynyň görerimi	24.4	7.7	-2.9	-0.6	3.6	0.6	-
Depozit görerimi (6-12 aý) ⁴	22.8	16.9	17.8	15.4	11.3	8.6	-
Karz görerimi (6-12 aý) ⁴	27.9	26.7	21.9	20.4	17.3	17.3	-
	<i>(bir BŞ dollary üçin manat)</i>						
Walýuta hümmeti (ýylyň ahyry) ⁵	9,790.0	10,060.0	10,150.0	10,390.0	10,540.0	10,870.0	-
Walýuta hümmeti (ortaça ýyllyk) ⁵	8,478.6	9,827.9	10,097.5	10,033.5	10,375.0	11,015.2	-
Daşary sektor	<i>(BŞ million dollarynda)</i>						
Gvdelik hasap	411	116	583	305	84	688	1,200
Sowda balansy	766	515	1,030	886	706	1,302	1,809
Haryt eksporty	2,508	2,623	2,862	3,465	3,854	4,939	6,174
Haryt importy	1,742	2,108	1,832	2,579	3,148	3,637	4,364
Daşary yurt göni maýa goýumlary, arassa	131	170	276	226	354	300	308
Altyndan başga umumy gorlar (ýyl ahyryna) ⁶	1,808	2,055	2,346	2,673	2,714	3,314	-
Daşary bergiler	2,184	1,865	1,660	1,519	1,273	1,007	-
	<i>(Harytlary we hyzmatlary eksport etmegiň aýlarynda)</i>						
Altyndan başga umumy gorlar (ýyl ahyryna)	9.2	9.1	11.8	9.5	8.0	8.6	-
	<i>(Harytlary we hyzmatlary eksport etmegiň görerimi)</i>						
Bergi hyzmatlary ⁷	14.2	17.	14.3	11.6	9.6	5.6	-
Beýleki maglumatlar	<i>(Gymmaty görkezilişi ýaly)</i>						
Ilat (ýylyň ahyryna, million)	5.4	5.6	5.8	6.2	6.5	6.5	-
UIÖ (milliard manatda)	25,648	36,052	45,240	59,405	72,706	91,863	110,917

UIÖ adam başyna (BŞ dollarynda)	563	650	774	955	1,078	1,283	-
UIÖ senagatyň paýy (göterimde)	45.8	39.8	40.9	39.7	38.6	-	-
UIÖ oba hojalygynyň paýy (göterimde)	24.5	23.0	21.8	19.6	18.4	-	-
Gvndelik hasap/UIÖ (göterimde)	13.6	3.2	13.0	5.2	1.2	8.2	11.9
Daşky bergi – gorlar, BŞ million dollarynda	376	-190	-686	-1,154	-1,441	-2,307	-
Daşky bergi/UIÖ (göterimde)	72.2	50.8	37.1	25.7	18.2	12.1	-
Daşky bergi /Harytlaryň we hyzmatlaryň eksporty (göterimde)	78.7	64.8	53.9	40.8	30.2	18.9	-

¹ 2004-nji ýyly cenli resmi maglumatlar, 2005 we 2006-njy ýyllar boýunça ÝÖÖB-nyň maglumatlary

² Resmi taýdan bellige alnan işsizlik

³ Esasy býujetden daşary edilen çykdajylar ekstra-býujet gaznalarynda we göni karzlaşdyrmakdan ýüze çykydyr

⁴ Şahsy taraplar üçin döwlet täjirçilik banklarynda agramy bolmadyk depozit we karz göterimleri (yerli pulda)

⁵ Türkmenistanda daşary ýurt pulunyň iki hümmeti hereket edýär. Resmi hümmet bilen bazar hümmetiniň (gara bazar hümmeti) arasynda uly tapawut bar. Hümmet döwlet we telekeçilik söwdasyna baglylykda üýtgäp durýar.

⁶ Merkezi Bankyň daşary yurt pul ätiýaçlyk gorlaryny goşmak bilen, daşary yurt pul ätiýaçlyk gorlarynyň gaznasy

⁷ Gaýtadan meýilleşdirilen pul möçberlerini içine almaýar.

8-NJI GOŞUNDY: GEÇİŞ MESELELERINI BAHALANDYRMAK

	Düzümi	Edaralar	Dolandyryş	Bellikler
Korporativ oba hojalyk birleşigi	Uly	Uly	Uly	Döwletiň bu pudaga gatşmaklygy örän düýpli. Import we eksport amallary döwlet çig mal we haryt biržasynda bellige alynmalydyr. Ýeriň diňe 10%-e golaýy hususy ýer eýelerine berildi. Hökümet 5-10 ýylyň içinde ýeri hususy eýeçilge berjekdigi hakynda söz berdi, emma 2004-nji ýylda kabul edilen ýer hakyndaky kanunçylyk ýeriň ulanylmagyna döwlet gözegçiligini saklaýar. Döwlet, şeýle hem çykadajylara, önümçilige we oba hojalyk kärhanalaryna gözegçiligini saklaýar. Döwlet tarapyndan gözegçilik edilýän banklardan berilýän maliýeleşdirme we göni karzlaşdyrma uly baglylyk bar.
Bank ulgamy	Uly	Uly	Uly	Bank ulgamyna döwlet gözegçiligi dowam etdirilýär, meselem Prezidentiň görkezmesi esasynda 2003-nji ýylda ähli täjirçilik banklarynyň daşary ýurt pulundaky korrespondent hasaplary ýapyldy. Karzlary bermeklikde resmi we resmi däl gatşmalar bolup, maksada laýyk amala aşyrylmaýar. Döwlet bank ulgamyna soňky döwürde hiç hili resmileşdirme bolmady.
Energetika	Uly	Uly	Uly	Gaty pes energetika nyrlary we nadogry ölçegler energetikada degişli netijelere, dogry ulanmaklyga we aýamaklyga mümkinçilik bermeýär. Döwlet sebitde energiýany iň ýokary derejede öndürýän döwletleriň bir bolmagyna galýar. Kýoto beýannamasynyň kabul edilmegi bu pudakdan gelejekde peýda almak mümkinçiligini berer, emma degişli bazaryň bolmazlygy sebäpli päsgeçilik döreýär.
Baş senagat	Uly	Uly	Uly	Baş senagatda geçiş başlanok. Hususy bölek ýok, esasy önümleriň bahasyna döwlet gözegçiligi saklanýar, kanunyň düzgünleri belenilmedik we düzgünleşdiriji esas örän çylşyrymly we erkin. Täzedden guramaklyk henizem başlananok.
MEI	Uly	Uly	Uly	MEI özgertmelerinde hiç hili ösüş ýok. Suw mugt üpjün edilýär. Bilelikdäki dolandyryş gaty pesde we jemgyýetçilik hyzmatlary döwlet dolandyryşynyň bölümleri hökmünde işläp, işleri aýdyrňlaşdyrylmadykdyr.
MSME	Uly	Uly	Uly	Işe (biznese) başlamaklyk üçin nyrlar gaty ýokary we KwOK-yn işlemekligi üçin amatly şertler ýok. MSME-iň karzlara bolan mümkinçilikleri pes.
Tebigy serişdeler	Uly	Uly	Uly	Döwlet kärhanalary Prezidentiň göni gözegçiliginde bolup, nebit we gaz amallaryny alyp barýarlar. Hususylaşdyrma göz önünde tutulmaýar. Hökümet ÖPY-yn üsti bilen GDÝMG-yny çekmeklige synanyssa hem, çylşyrymly düzgünleşdirme we amatsyň iş gurşawy maýa goýumalaryny serpikdirýärler. Uglewodorod eksportyndan gelýän girdejileriň esasysy ýörite gaznalara gelip duşýar. Baş mesele bu gaznalary döwlet býujetine geçirmek (aýdyrňlaşdyrmak) we energiýa nyrlaryny erkin etmektir (netijeliligini ýokarlandyrmak).
NBFI	Uly	Uly	Uly	Pul bazarynyň esasy kanunçylygy we düzgünleşdirmesi degişli hereket edýär, emma bular IOSCO ölçeglerinden gaty pesdedir. Bu ýerde gazna biržasy ýok. Ätiýaçlandyryş pudagyna daşary ýurt aralaşma diňe çäklendirilen bilelikdäki kärhanalaryň üsti bilen rugsat edilýär. 2000-nji ýylda dört sany hususy ätiýaçlandyryş kompaniýasynyň ygtyýarnamasy ýatyrylanyndan soň, döwletde ýeke-täk Türkmen döwlet ätiýaçlandyryş guramasy hereket edýär. Lizing we sarp ediş bazarynyň maliýeleşdirmesi pes. Resmi däl hökmany we meýletin pensiyä gaznalary hereket edýär.
Kuwwat	Uly	Uly	Uly	Kuwwat bölegi ýokary geçirijilik we ulanyş ýitgileri bilen

(Energiya)				häsiyetlendirilýär. Garaşsyz düzgünleşdiriji ýok we sebitde iň pes nyrlar (ýerli sarp edijilere tok mugt berilýär).
Hususy paýlaryň gaznasy	Uly	Uly	Uly	Döwlet karz berijileriň hukuklaryny goramaklykda we bilelikdäki dolandyryşda ösüş gazanmalydyr, ýerli hususy paýdarlar maýa goýumlaryny dolandyryjylary ýa-da goýumçylar toparyny ösdürmelidir.
Emläk+Syýahat	Uly	Uly	Uly	Ýeriň satylmagy kanun tarapyndan çäklendirilendir. Bu ugurda döwletiň gatşmaklygy örän düýplidir. Gaz eksportyndan maliýeleşdirilýän emläk ösüşi döwlet tarapyndan geçirilýär. Bazar önümleriniň köpüsi we maliýe usullary elýeterli däl.
Telekom	Uly	Uly	Uly	Bölegiň ösüşi döwletiň agdyklyk etmekligi we hususy bölegiň ýoklugy sebäpli çäklidir. Esasy gurnalan liniya operator ähli telefonlaryň, e-mailiň we Internet hyzmatlarynyň üpjün edijisi bolup, aýratyn hukuga eýedir. Öýjüklü telefon aragatnaşygy hususy kompaniýaň hyzmat etmegine gatşmaklygy sebäpli yza ädim ätdi.
Ulag	Uly	Uly	Uly	Demir ýollary dolulygyna döwlet tarapyndan dolandyrylýar (infrastrukturasy, ýolagçylar, daşamalar we ş.m.). Ýol bölegi hiç bir tarapdan özgerdilen däl (edaralar, ýol nyrlary, hususy bölegiň gatnaşmaklygy).

9-NJY GOŞUNDY: IKI TARAPLAÝYN KÖMEK⁷

Fransiýa

Fransiýa 2004-nji ýylda 133.500, ýewro we 2005-nji ýylda 100.000, ýewro sarp edildi. Munuň 63%-i medeni maksatlara, 30%-i ylmy hyzmatdaşlyga (talyplara grantlary bermek arkaly) we 7%-i enjamlaýyn hyzmatdaşlyga (iýmit önümleriniň zýansyzlygy we topragyň çöle öwrülmegine garşy göreş) gönükdirildi.

Italiýa

2000-nji ýylda Italiýa Hökümeti Türkmenistany diňe DDK-y we gumanitar kömegi üçin niýetlenen maksatnamalar boýunça ikitaraplaýyn kömege degişli döwletleriň içine girizdi. Emma häzirk wagtda, Italiýa Hökümeti tarapyndan hiç hili gumanitar ýa-da DDG-y üçin kömek maliýeleşdirilmedi.

Köp taraplaýyn kömekde Italiýa UNODC Özbekistanda, Täjigistanda, Gyrgyzystanda, Azerbeýjanda we Türkmenistanda neşe daşamaklygyň önüni almaklyga gönükdirilen «Merkezi Aziýada Baş Gözegçilik» taslamasynyň durmuşa geçirilmegi üçin BŞ-yň 250,000 dollary möçberinde puly taslama girizdi.

Ýaponiýa

Soňky 5 ýylyň içinde Ýaponiýa Türkmenistana uly bolmadyk iki sany täze grantyny bilim ulgamyna, şeýle hem saglygy goraýyşda we daşky gurşawda tehniki bilimlerini bermek üçin enjamlaýyn ýardamyny berdi. 2004-nji ýylda BŞ-yň 2.1 million dollary möçberinde karz taslamasynyň tölegleri we grant üçin BŞ-yň 0.1 million dollary tölenildi (hemme enjamlaýyn kömegi).

4.5 milliard ÝÝ möçberinden ybarat bolan ilkinji ýen karz taslamasy 1997-nji ýylda ýurduň demir ýol ulag ulgamyny döwrebaplaşdyrmak boýunça berildi. Tölegler 1999-njy ýylda ýapyldy.

Şweýsariýa

Şweýsariýanyň Türkmenistanda iki taraplaýyn kömek bermekligiň taslamasy ýok, emma käbir kömek ÝÖÖB laýyklykda göz önünde tutulan. Bu Türkmenistana GMgS bilen birlikde goýlan bir maýa goýumydyr (CARSSF). Şweýsariýa şeýle-de ÝÖÖB-yň KwOK karz ugry we SYBM boýunça okuw maksatnamalaryny hem maliýeleşdirýär.

Birleşen Ştatlar

BŞHÖG Türkmenistana 2006-njy Maliýe Ýylynda BŞ-yň 3.5 million dollary möçberi bilen üpjün etmekligi meýilnamalaşdyrýar. Ilkinji ýerde saglygy goraýyş (BŞ-yň 1.4 million dollary) we demokratiýa (BŞ-yň 1 million dollary) durar. Türkmenistandaky meselelere garamazdan HÖG çäklendirilenem bolsa demokratik işiň geçiriljekdigine ynam bildirýär. BŞHÖG Raýat Jemgyýetine Ýardam bermek Merkezleriniň üsti bilen DDG-yň ösüşine ýardam berýär. Bu merkezler ýerli raýat jemgyýeti üçin araçylyk ýardamyny üpjün edip, adwokatura, strategiki meýilnamalar we gaznany ösdürmek boýunça kiçi grantlary berýär we okuwlary geçirýär. BŞHÖG hukuk özgertme maksatnamasy talyplar üçin hukuk meselelerini seljermek boýunça kazyýet işleriniň, inssenirlenen kazyýet işleriniň we Maliýe Kanunçylygynyň maksatnamasynyň üsti bilen uniwersitete degişli hukuk okuw jaýlarynda hukuk okuwlaryny geçirmekligi maksat edinýär.

---

⁷ Bu maglumat degişli hökümet edaralary tarapyndan berildi.

Syýasy gurşaw degişli saglygy goraýyş özgertmelerini geçirmäge böwet bolýandygy sebäpli, BŞHÖG şeýle-de Türkmenistan Hökümetine ene we çaga saglygyny bejermek hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmakda, TB diagnostikasy üçin laboratoriya hiline gözegçiligi gowulandyrmakda we gany barlamak maksatnamalaryny ösdürmäge ýardam bermekde mümkinçiligi bar.

Beýleki serişdeler ykdysady özgertmelere, energetika we suw bölegine we beýleki maksatnamalara gönükdiriler. BŞHÖG geljekki kärhana eýeleri üçin marketing, biznes meýilnamalaşdyryşy içine almak bilen biznes okuwunyň esaslaryny, we halkara hasaba alnyş ölçeglerini (Pragma) öwretmäge ünsini berýär. BŞHÖG şeýle hem, Türkmenistanyň hukuk fakultetiniň talyplary üçin halkara we täjirçilik kanunlary boýunça, hukuk professionallaryny, kärhana eýelerini we oba hojalyk pudagynda durnukly raýat guramalaryny ösdürmek boýunça seminarlary maliýeleşdirýär. BŞHÖG Türkmenistanyň ýerli energetik bazaryny ösdürmek boýunça mümkinçilikleri gözleýär. Suw meseleleri suw boýunça suw dolandyryjylaryny, suw ulanyjy birleşmeleri bilen işleşmekligi we ýerli sebit ara hyzmatdaşygy gowulandyrmak üçin düzülen transserhet maksatnamasyna ýardam bermegi öz içine alýar. Beýleki serişdeler BŞHÖG enjamlaýyn ýardam bermek maksatnamasyna gönükdiriler.